

ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ ԱՌԱՋ ԱՆՈՐԱԺԵՃՏ Է ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Հայ ընթերցողներին քաջ ծանօթ պ. Գ. Ենգիբարեանը «Լուսայի» անցեալ տարուայ վերջին գրքոյկում հրատարակած իւր մի յօդուածով յարուցանում է այն կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցը թէ «Ո՞րը պիտի լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը»:

Այն օրից, երբ թիւրքիայի հայի գոյութիւնը վտանգի ենթարկուեց և երբ նոյն վտանգը սպառնաց նաև Կովկասի հայերին, անշուշտ ամեն մի հայի մտքով անցաւ այդ հարցը. սակայն մեր հայը կարող էր և հնարաւորութիւն ունէր ազգային քաղաքականութեան հարց բարձրացնելու, քանի որ Կ. Պօլսի և Պետերբուրգի պօլիտիկոսները հայ անունն անգամ լսել չէին կամենում:

Մի այսքան հրատապ խնդիր յարուցանելու և ազգային սեղանի վրայ դնելու ամենանպաստաւոր ըրպէն է 'այժմ: Մենք վայելում ենք մամուլի ու խօսքի ազատութիւն. հնարաւորութիւն ունենք գրելու, խօսելու, խորհրդակցելու, մի բան, որի տեսականութեան այնքան էլ յոյս դնել կարելի չէ: Ամենամեծ խելացիութիւնը բարեյաջող ըրպէից օգտուել գիտնալն է: Բացի այդ, մեր շուրջը կատարւում են այնպիսի պատմական նշանակութիւն ունեցող երևոյթներ և այնքան խրատական, որոնց առջև աչք փակելը մահացու յանցանք է: Այն, ինչ որ կատարւում է Ռուսաստանում, անհրաժեշտօրէն պիտի ազդէ նաև այն պետութիւնների վրայ, ուր նոյնքան բազմաթիւ են բռնութեան ճանկերով հեծողները: Ռուսաստանի բռնութեան շղթայի ամեն մի օղակի թուլանալու հետ պիտի թուլանան և ուրիշ պետութեանց բռնութեան շղթաների օղակները: Պետութեան վերակազմութիւնը այն ժամանակ միայն կատարեալ կարող է լինել, երբ նրան ամբողջացնող տարրեր ազգերն ու ցեղերը հանդէս կը դան որպէս կազմ ու պատրաստ միա-

ւորներ: Այն համոզմամբ թէ պետական վերակազմութեան գործում յաջող պայքար մղելու համար, անհրաժեշտ է միահամուռ ուժ,—այսօր ամեն մի ազգ ու ցեղ ձգտում է նախ ինքը ամփոփել իւր ոյժերը, բարոյական կամ քաղաքական կապ, միութիւն հաստատելով քաղաքական տարբեր ծրագրերով ու աշխարհահայեացքներով գործող դասակարգերի ու կուսակցութիւնների մէջ:

Ուստի «Որը պէտք է լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը» հարցը համազօր է այն հարցին, թէ որը պէտք է լինի այն քաղաքականութիւնը, որ մեր բոլոր դասակարգերին ու կուսակցութիւններին կարողանայ միացնել, այն դրօշը, որի տակ համախմբուէր ամբողջ հայութիւնը...

Գուցէ երկրագնդիս վրայ հայը միակ ազգն է, որ չունենալով միութեան կապ, զանազան կուսակցութիւններով, պարտիաներով ջլատուած լինելու շնորհիւ, դատապարտուել է ստորկուլութեան: Եւ սա մի տեսակ ազգային յատկանիշ է, որով եթէ չասենք անհնարին է, դոնէ կարող ենք ասել, որ զժուար է ստեղծել քաղաքական այնպիսի դաւանանք, որ կարողանար հային միացնել:

Այնուամենայնիւ մի այդպիսի միութիւն անհրաժեշտ է եթէ մենք՝ իրաւ՝ ցանկանում ենք պահպանել մեր ազգային գոյութիւնը, որ բացարձակ վտանգի տակ է գտնուում:

Դառնանք բուն խնդրին:

Պ. Խնդիրաբանի ասելով, Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարք Ամեն. սրբ. Օրմանեանը մի թղթով դիմել է Վեհ. Կաթողիկոսին, խնդրելով, որ ազդէ Կովկասի հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների վրայ, որպէսզի իրենց գործունէութիւնը թիւրքիայում դադարեցնեն, որովհետեւ եթէ նորից վրդովմունք լինի, հայութիւնը բնաջինջ կը լինի:

Այս դիմումին մենք նշանակութիւն ենք տալիս այն պատճառով, որ նա արել է Պօլսի Հայոց Պատրիարքը, որը ոչ միայն լոկ թիւրքիայի հայոց կրօնական ներկայացուցիչն է հանդիսանում, այլև ազգային ու քաղաքական:

Սակայն այս այսպէս լինելուց յետոյ, կարելի չէ պնդել, որ Նորին Սրբազնութիւնը ամբողջ թիւրքիայի հայերի բաղձանքի թարգմանն է հանդիսանում, որպէս կարելի չէ պնդել նաև այն բանի վրայ, թէ այդ միտքը յղացել է մենակ ինքը: Որ Սրբ. Օրմանեանը զգուշութիւնը վախկոտութեան հասցրած մի Պատրիարք է,—այդ նա ցոյց է տուել Պատրիարքական դահլը բարձրանալու օրից: Բայց միևնոյն ժամանակ, որ նա

խելօք հոգևորական է, լաւ ծանօթ է Թիւրքիայի քաղաքական մօտաւոր և հեռավոր նպատակներին ու նրանց փօշիթիքային — այդ անվիճակի է: Յամենայն դէպս մեզ կասկածելի է թուում թէ սրբ. Օրմանեանը, մանաւանդ ներկայ պայմաններում, թոյլ կը տար իրեն նմանօրինակ դիմում անել, առանց Երլզլի բըռ-նապետի պահանջման:

Ո՛ւմ յայտնի չէ, որ 94—96 չարաբաստիկ թուականներում արիւնաներկ երկրի զանազան անկիւններէց անվերջ ուղերձներ էին մատուցանում կարմիր Սուլթանին, ուղերձներ այն հայերի կողմից, որոնք կոտորւում էին հենց նոյն սուլթանի հրամանով, բայց ստորագրում էին ուղերձների տակ, որովհետեւ այդ պահանջում էին կառավարութեան ազենաները մահուան սպանալիքով:

Ասացինք, որ սրբ. Պատրիարքը խիստ զգոյշ է. այնուամենայնիւ նա որպէս բաղնիքի զարգացման տէր մի հոգեւորական, անշուշտ պէտք է գիտենար, որ յեղափոխութիւնը արհեստական կերպով շինուող, սարքուող և յառաջ բերուող դործողութիւն չէ, այլ նա պետութեան ներքին հիւանդութեան արտայայտութիւնն է և այդ հիւանդութեան անխուսափելի հետեանքը: Այս ճշմարտութիւնը գիտցողը պիտի գիտնար նաև այն, որ յեղափոխական դործողութիւնների դադարեցնելը շատ վեր է ոչ միայն Կաթողիկոսի, այլ և իրեն՝ Սուլթանի ոյժերից եթէ պետութիւնը կը մնայ հիւանդոտ գրութեան մէջ, եթէ արմատախիլ չեն լինի այն պատճառները, որոնք ծնունդ են տուել յեղափոխութեան:

Կան հիւանդութիւններ, որոնք վերջանում են թոքերի բորբոքումով: Յեղափոխութիւնը հիւանդոտ պետութեան թոքերի բորբոքումն է, կեանքի ու մահու պայքարը:

Եւ այս բանը մեզինք շատ լաւ գիտցող Պատրիարքը թոյլ չէր տայ իրեն մի այդպիսի դիմում անել առանց արտաքին ճնշման, մանաւանդ այժմ, երբ ինքը՝ Վեհ. Կաթողիկոսը նստած է յեղափոխութեան հրաբուղիի վրայ, երբ ամբողջ Ռուսաստանը նոյն կրակով է բռնկուած և Կովկասի հայր օրհասական կռիւ է մղում համիլաւական յեղափոխութեան դէմ, յանձին ոտքից գլուխ զինուած և կառավարութեան պաշտպանութիւնը վայելող մահմեդական խուժանի դէմ:

Բայց և այնպէս, պ. Ենգիբարեանի ասելով, սրբ. Օրմանեանի դիմումը արդէն կատարուած փաստ է և գլխաւորապէս այդ դիմումն է, որ յարուցել է ազգային քաղաքականութիւն ունենալու հարցը. — ահա մի հարց, որին պէտք է վերաբերուել

ամենայն լրջութեամբ, առանց կուսակցական շահերի և այլ նկատումների:

Փակագծի մէջ նկատենք, որ մինչև օրս, աննշան բացառութեամբ շատ կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցեր են յարուցուել, քննուել ու լուծուել, առանց հայ ժողովրդի մասնակցութեան, մինչև անգամ առանց նրա գիտութեան, օրինակ. մի քանի անհատներ, իրենց գլխին զօր տալով, կազմել են և եկեղեցու ու ժողովրդի վրէժն փաթաթել «պօլօթենիէ» կոչուած օրէնքը, առանց ժողովրդի կամքը հարցնելու, առանց հայ եկեղեցու հիմնական օրէնքներն ի նկատի առնելու: Հենց անցեալներում մի խումբ պարոններ, փոխարքայի պալատում մշակում և քննում էին խաղաղութեան ծրագիրը, իհարկէ խօսելով ամբողջ Կովկասի հայերի անուանից, թէ և այդ հայերի ամենամեծ տոկոսը չը գիտէր իսկ թէ Փոխարքայի պալատում խորհրդակցութիւն է կատարում, իւր բաղձն է տնօրինում: Այս ասելով, մենք չենք ուզում պատգամաւորների անձնական արժանիքը կասկածի տակ դնել, այլ ուզում ենք մի աւելորդ փաստով ևս ապացուցանել, որ տեղից վեր ելնողը ազգի անունից է խօսում, նրա ճակատագրի հետ խաղում, այն ինչ ազգը տեղեկութիւն անգամ չունի:

Անցեալի սխալները չը կրկնենք, ներկայ հարցի լուծումը այս կամ այն շրջանի, դասակարգի և կուսակցութեան արտօնութիւն չը դարձնենք: Եթէ ազգային սեղանի վրայ դրուած է ազգի լինել թէ չլինելու հարցը, ապա ուրեմն նրա քննութիւնը, լուսաբանութիւնը պէտքէ դնել այնպիսի հողի վրայ, որ ժողովուրդը լայն գաղափար կազմի նրա մասին և այսպէս կամ այնպէս լուծման գործում անմիջական մասնակցութիւն ունենայ: Որպէսզի ժողովուրդը գիտակցօրէն վերաբերուի դէպի իւր ապագան, անհրաժեշտ է, որ նա ծանօթանայ անցեալի հետ և ըմբռնի ներկայ կացութեան կարևորութիւնը: Օրինակ մենք ասում ենք, որ պէտք է ունենանք ազգային քաղաքականութիւն, այսինքն մի նպատակ, որին հասնելով, ազգը հասած լինէր որոշ երջանկութեան, որոշ բաղձի, որոշ իրաւունքների և որին հասնելու ծանր աշխատութեան մասնակցէր ամեն մի հայ անհատ, անարտունջ և գիտակցօրէն տանելով ամեն տեսակի զրկանք ու տառապանքներ... Ուրեմն մարսելի լինելու չափ ժողովրդին պէտք է ծանօթացնենք.

Ա) Թէ ինչպիսի քաղաքականութեան է հետեւի հայը իւր անկախութեան և կիսանկախութեան շրջանում և որպիսի պայմանների մէջ:

Բ) Անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, հայը ունեցել է սեփական քաղաքականութիւն. եթէ ունեցել է, ի՞նչ է եղել և ինչով է արտայայտել նա:

Գ) Այժմ անհրաժեշտ է կամ կարո՞ղ ենք ունենալ քաղաքականութիւն՝ ընդհանրապէս, ազգային քաղաքականութիւն՝ մասնաւորապէս:

Եւ՝ Դ) Ո՞րը պէտք է լինի մեր ազգային քաղաքականութիւնը:

Այն դժոխային դրութիւնը, որին ենթակայ է մեր հայրենիքը, այն հալածանքները, բռնութիւնները, ջարդն ու թալանը, հուրն ու սուրը, որ անողոք փոթորկի նման ընկել են հայութեան գլխին, կարծես կրկնութիւնն է հին դարերի նոյնանման պատուհասների: Դա պատմական մի շարք դէպքերի կրկնութիւնն է, աննշան տարբերութեամբ: Մի ազգ, որ հազարաւոր տարիների ընթացքում պարբերաբար ենթարկւում է միեւնոյն վտանգին, ասել է թէ այդ ազգը ունեցել է և ունի այնպիսի խոշոր թերութիւններ կամ առաւելութիւններ, որ ժամանակ առ ժամանակ իւր վրայ է հրաւիրում հարեան ազգերի նախանձը կամ բարկութիւնը: Այն հարցը թէ որն է եղել և է հայ ազգի թերութիւնները կամ առաւելութիւնը և թէ ի՞նչն է արդելք դարձել մեզ քայքայող, ոչնչացնող վտանգի առաջն առնել—սրանք կազմում են մեր գործունէութեան բանալիները, որոնց վրայ կանգ առած և լուսաբանած պիտի լինէին մեր ազգային գործիչները և որոնք պիտի կազմէին գործիչների քաղաքականութեան հիմքը:

Ամեն մի շէնք նախ հիմքից են սկսում և հասնում տանիքին, և ոչ տանիքից սկսելով հասնում հիմքին: Եթէ մենք կամենում ենք թոթափել մեզանից ստրկութեան շղթան և ձեռք բերել մեր կորցրած ազգային, նոյնիսկ մարդկային իրաւունքները, նախ պէտք է գիտենանք ստրկութեան շղթան մեր վրէժն անցնելու և ազգային իրաւունքներից զրկուելու պատճառները: Իսկ այդ գիտնալու համար մենք պէտք է ձեռք առնենք մեր պատմութիւնը, որպէս արել է Պ. Մնգիսթրեանը:

Իսկ ի՞նչ է ուսուցանում մեզ այդ պատմութիւնը.

Պէտք է ասել որ մեր աւելի քան չորս հազար տարուայ պետութեան պատմութեան բեկորներն են հասել մեզ և այն՝ ոչ լիակատար ձևով, այնուամենայնիւ պատմութեան այդ բեկորներն էլ ցոյց են տալիս, որ հայ ազգը թէև մէջ ընդ մէջ ունեցել է քաղաքական լիակատար անկախութիւն և հետևել է յարձակողական-նուաճողական քաղաքականութեան, սակայն այդ տեւել է շատ կարճ ժամանակ և չի կարողացել արմատ

բռնել ոչ միայն հայ ազգի մէջ՝ ընդհանրապէս, այլ և իշխող թաղաւորող շրջանի մէջ։ Սրա հակառակ չը նախելով որ հային շրջապատող ազգերը միշտ յարձակողական դիրք են բռնել և շարունակ ձգտել են Հայաստանը նուաճել,—Հայը պահպանել է իր անկախ գոյութիւնը և պահպանել է շնորհիւ պաշտպանողական քաղաքականութեան։ Եւ ուրիշ կերպ էլ կարող չէր լինել։ Հայաստանը իւր հրաշալի կլիմայով իւր բերքերի պէսպիսութեամբ և առատութեամբ և այլ բնական հարստութիւններով Հայի համար կատարեալ եղեմ էր և լիառատ կերպով գոհացնում էր նրան։ Նա երբէք աչք չի ունեցել ուրիշի հողի, ուրիշ երկրի վրայ, երբէք կարիք չի զգացել ուրիշ հող ու երկիր զբաւելու մէջ, որով և նրա մէջ բոյն չի դրել յարձակուելու, նուաճելու քաղաքականութիւն։ Ընդհակառակը իւր սիրուն ու բնական հարստութիւններով առատ հայրենիքը օտարների դէմ պաշտպանելու քաղաքականութիւնից դուրս, նա հետեւել է շինարարական-արդիւնաբերական քաղաքականութեան. մշակել է երկիրը, ծաղկացրել, հարստացրել է, հիմնել շէն, պայծառ քաղաքներ ու գիւղեր, կառուցել է սիրուն պալատներ, կոտաներ ու վանք և եկեղեցիներ և այլն և այլն, որով միշտ շարժել է ոչ միայն մօտիկ դրացիներէ այլ և հեռաւոր ազգերի նախանձը։

Հայկական իշխանութեան կիսանկախ շրջան՝ մասին բաւական ընդարձակ է խօսել պ. Մնգիսեանը և շատ ծանրակշիռ փաստերով ապացուցել է հայի յեղյիղուկ քաղաքականութիւնը կամ այսպէս ասած, նրա զուրկ լինելը քաղաքական ամենահասարակ հոտառութիւնից և իւր պաշտպանողական քաղաքականութիւնը չի հասցրել այնպիսի պատկառելի ոյժի, որ կարողանար երկիրը ազատ պահել դրացիների հետզհետէ զարգացող ընչաքաղցութեան ու արշաւանքների։ Ուրիշ կերպ էլ կարելի չէ բացատրել ռիսերիմ Բիւզանդիայի գրկից նենգաւոր պարսկի և նենգաւոր պարսկի գրկից ռիսերիմ Բիւզանդիոնի գերկը նետուելը։ Ինչպէս մի հեղուկ, որ յաճախ մի ամանից միւսը լցնելով սպառուում է, այնպէս և փոխ ի փոխ մի թշնամու գրկից միւսի գերկը նետուելով հայը հետզհետէ հիւժուել, տկարացել է և նիւթական ու բարոյական ոյժերի աստիճանական սպառումի շնորհիւ, նա անկարող է գտնուել պահպանել իւր քաղաքական գոյութիւնը և կոտրել է նրան։

Բայց հայ ազգի պատմութեան ուշադրաւ և վերին աստիճանի խրատական կէտը այն է, որ ազգի ճակատագրի հետ խաղացել ու տանուլ են տուել իշխանութեան գլուխ անցած անհատները միայն, որի մէջ ազգը ոչ մի յանցանք չունի։ Այդ

ընտրեալները՝ երբեմն իրերի դրութեան սխալ հասկացողութիւնից, շատ անգամ իրենց անձնական շահի ու փառքի համար, բայց աւելի յաճախ օտարների օգնութեամբ երկրի իշխանութիւնը միմեանց ձեռքից յափշտակելու ցանկութեամբ, — արեւ են ինչ որ իրենց խելքին փչել է, առանց հաշուի առնելու հայրենիքի ու ազգի շահը, նրանց ապագան և գրաստի նման ժողովրդին տարել, կապել են ուս մսուրքում էլ ցանկացել են:

Մեզ միշտ տարօրինակ է թուացել այն, որ թէ հին մատենագիրները, նոյնպէս և ժամանակակից ազգագրերը, անհատների յանցանքն ու սխալանքները միշտ փաթաթել են ազգերի վզին և սրանց մէջ են որոնել ազգերի անյաջողութիւնը, անկումը, կորուստը, որպէս և այն, որ աշխարհակալական յաջողութիւնները վերագրել են նրանց քաջարի ոգուն և պատերազմասիրութեան: Քաջութիւնը, անվհերքութիւնը, իրաւ՝ գովելի յատկութիւն է, բայց անհաւատալի է թուում մեզ այն թէ գտնուի մի ազգ (չը հաշուելով աւաղակաբարոյ վայրենի ցեղերին) որ պատերազմ սիրէ: Ուրիշ բան է լինել քաջ և պատերազմել գիտնալ, ուրիշ բան է պատերազմ սիրել: Մենք գիտենք, որ ոռւս ժողովուրդը ճապոնացիների չափ քաջ է և նրանցից աւելի թրծուած. սակայն երբ քեցցին նրան ճապոնացոց դէմ, նա չուզեց պատերազմել, որովհետև այդ պատերազմը ժողովրդական չէր: Եւ հետևանքն այն եղաւ, որ քոթոթը մուրճն առած, նսւսեց փղի վզին ու դուրս բռնեց իրեն չը պատկանող երկրի սահմաններից:

Ուրեմն հակառակ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին, բնական ամրութիւնների բացակայութեան և շրջապատող բարբարոս, օտարի հաշուով ապրելու տրամադիր ցեղերի հետզհետէ ուժեղանալուն, այնուամենայնիւ կասկածելի է թէ հայը իսպառ կը կորցնէր իւր քաղաքական անկախութիւնը և երկիրն ընդմիշտ կընկնէր օտարների լծի տակ, եթէ ազգի ու հայրենիքի բաղդը տնօրինելու գործում լայն մասնակցութիւն ունեցած լինէր ինքը՝ հայ ժողովուրդը:

Մեր պատմութիւնը լիքն է բազմաթիւ ապացոյցներով, որ հայը թէ իւր անկախութեան և թէ կիսանկախութեան շրջանում չի ունեցել զուտ ազգային քաղաքականութիւն, այլ երկիրը դեկավարուել է ընտրեալ անհատների քածին քաղաքականութեամբ, որը նպաստել է թէ պետութեան և թէ ազգի շուտափոյթ անկման:

Որպէս Թիւրքիայի, նոյնպէս և Ռուսաստանի հայերի

մէջ բազմաթիւ են եղել և նոյն իսկ այժմ կան պնդողներ, թէ այն ազգերը, որոնք վաղուց կորցրած լինելով իրենց քաղաքական անկախութիւնը, ընկել են անհամեմատ ուժեղ պետութիւնների լծի տակ,—նրանք տիրապետող կառավարութեան քաղաքականութիւնից դուրս ուրիշ ինքնուրոյն քաղաքականութիւն ունենալ չեն կարող... Եւ եթէ սրանց պատճառաբանութիւնները հալած իւրի տեղ ընդունելու լինենք, պիտի ենթադրենք, որ հայը իւր քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, սեփական քաղաքականութիւն չի ունեցել:

Եթէ խօսքը՝ դիցուք, Ամերիկայի հայերի մասին լինէր, ուր ազգային, կրօնական և այլ խնդիրներ չը կան, ուր ամենքն էլ երկրի հարազատ քաղաքացիներ են համարոււմ, հաւասար իրաւունքներով,—մասամբ միայն կարելի էր իրաւունք տալ: Սակայն երբ հարցը վերաբերուի է Թիւրքիային և Ռուսաստանին, ուր ռայան ու հպատակը համարոււմ են երկրի խորթ զաւակները և՛ դիցուք, մի Կուրօպատկինի աչքում գիշեր ու ցերեկ օդուն երկրպագող Իվանը կամ մի Բահրի փաշայի աչքում ձրիակեր, աչքը աւազակութեան մէջ բացած Հասոն գերադաս են Կարապետից ու Մնացականից և ուր վերջապէս ազգային ու կրօնական խնդիրները կազմոււմ են պետական քաղաքականութեան հիմքը ու օտարազգի, օտար կրօն դաւանողները բացարձակ կերպով հալածոււմ են—այն այսպիսի պետութիւնների վերաբերմամբ վերոյիշեալ կարծիքը միանգամայն անհեթեթ է:

Բարեբաղտաբար հայ ազգի ստուար մեծամասնութիւնը շատ լաւ է հասկացել այդ կարծիքի անհեթեթութիւնը. Հայաստանը քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ էլ, երբ ալլեա չը կային ազգի շահագործող անհատներ,—այլ չը հաշուելով Ղարաբաղի մելիքներին,—կար օտար լծի տակ հեծող հայ ռայայ միայն—այդ ռայայ հայը ունեցել է նոյնպէս իւր սեփական քաղաքականութիւնը: Եթէ նա չունենար ազգային քաղաքականութիւն, եթէ ընդունած և իւրացրած լինէր տիրապետող կառավարութեան քաղաքականութիւնը, այնքան դժնդակ, այնքան դժոխային պայմանների մէջ, որպէս հայ, նա չը պիտի կարողանար գոյութիւն ունենալ. այն ինչ ոչ միայն նա պահպանել է իւր ազգային գոյութիւնը, այլև պահպանել է կրօնը, եկեղեցին, լեզուն. ազգային աւանդութիւններն ու սովորութիւնները: Այս քաղաքականութիւնն էլ թէ և մի առանձին տեսակի պաշտպանողական քաղաքականութիւն է, այնուամենայնիւ քաղաքականութիւն է և այն ամենագործնական քաղաքա-

կանութիւնը այն ազգերի համար, որոնք ուրիշ որևէ շոշափելի, իրական յենակէտ չունին: Աւելին կասենք—սա զուտ տգիտութիւն, ինքնարուղի քաղաքականութիւն է: Արեւան ու արհաւիրքի բռնութեան ու հալածանքի բովում տապալկուող հայը, ասպետական անձնութեան թափառումը, դառնութեան բաժակը քամելով. ունեցել է մի սրբազան նպատակ միայն, այն է—հայքրիստոնեայ մնալու և հայքրիստոնեայ թաղուելու այն հողում. որ ժառանգել է իւր հօրից և որը կազմում է հայի հայրենիքը ու նրա գերեզմանը և միեւնոյնը ներշնչելու իւր զաւակներին ու թոռներին:

Եւ այս ինքնարուղի քաղաքականութիւնը, որպէս յղացումն ստրկական լծի տակ հեծող հայ հոգեկան իմացականութեան, կնքուած ու նուիրագործուած ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան մաքուր զգացմունքով, փոխարինել է լաւագոյն քաղաքականութիւնից ամենալաւին:

Պետրոս մեծի օրերում հայի մէջ զարթնեց ազատութեան աղօտ յոյսը: Ռուսաստանը դէպի Եւրոպա յառաջ խաղալու ճանապարհ ու ոյժ չունենալով, նա իւր ուշադրութիւնը դարձրեց դէպի Ասիա, դէպի Պարսկաստան ու Տաճկաստան: Եւ նա հանդէս եկաւ որպէս պաշտպան մահմեդական լծի տակ հեծող քրիստոնեաների: Իսկ հայը մէկն էր այն քրիստոնեայ ազգերից, որ աւելի շատ և աւելի երկար էր տառապել: Ինչո՞ւ ուրեմն նա անտարբեր պիտի մնար. Ինչու յոյս չը պիտի դնէր Ռուսաստանի վրայ, որն իրեն ազատութիւն էր խոստանում, իւր զուտ պաշտպանողական քաղաքականութեան միացնելով և Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը:

Պատմական դժուամենասեռի վրայ հիմնուելով կարելի է ասել, որ հայը օրինաւոր պատճառներ է ունեցել յոյսը Ռուսաստանի վրայ դնելու: Եթէ Եղիշէն սխալում է, կարծելով թէ Թէոփորոս կայսեր մահը խանգարեց Յունաստանի հայերին օգնելու գործին, գոնէ մենք սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք որ Եկատերինէ կայսրուհու մահը խանգարեց Արարատեան երկրի ինքնավարութեան գործին: Ուրեմն տաաներորդ դարի հայերի քաղաքականութիւնը հինգերորդ դարի հայերի քաղաքականութեան հետ ոչ մի նմանութիւն չունի: Միակ երևոյթը, որ միշտ և բոլոր դարաշրջաններում աչքի է զարկել իւր զարմանալի միանմանութեամբ,—այն է, որ միշտ հայ ժողովուրդը քաղաքական աւելի մեծ հոռառութիւն է ցոյց տուել, քան իշխող դասակարգը: Նոյնիսկ հինգերորդ դարում, ժողովուրդը հակառակ նախարարների, մարզպանների ու հոգևորականների

քաղաքականութեան, պատուաւոր մահը, օտարի լծից գերադաս էր համարուած, որովհետեւ նա աւելի լաւ էր ճանաչում կրակա-
պաշտ պորսկին և քրիստոնեայ յոյնին, քան իշխանները: Այն
ժամանակ երբ Տղմուտի ավին կանգնած էր պարսկական անհղ
քանակը, հայ ժողովուրդը հեշտութեամբ կարող էր հեռացնել
իրենից փորձութեան բաժակը. բաւական էր, եթէ Յաղկերտի
առջև չորեւով ասէր. «մենք ընդունում ենք ձեր պայմանները,
եկէք, իշխեցէք Հայաստանի վրայ, քանդեցէք եկեղեցիները և
մենք կրակ կը պաշտենք, հրաժարուելով այն բոլորից, ինչ որ
ձեզ հաճելի չէ...»: Չէ՞ որ շատ ու քիչ նման ստոր պայմաննե-
րով էր, որ ազգին մէկի գրկից միւսի գրկէն էին նետուած:
Բայց հայ ժողովուրդին չը սարսափեցրեց Պարսից անհղ բա-
նակը, որովհետեւ երբէք նրան սարսափելի չի եղել մահը, այլ
սարսափելի է եղել հայրենիքի ու եկեղեցու ստորացումը,
նրանց ուրանալը:

Մահ կամ ազատութիւն—սա է. եղել և է ժողովուրդի
քաղաքականութեան հաւատամբը:

Իշխանութիւն եւ փառք—սա է եղել և է երկիրը կա-
ռավարողների քաղաքական դաւանանքը:

Առաջինը միշտ իւր կեանքն էլ զոհել է հայրենիքի փառ-
քին ու ազատութեան, իսկ երկրորդը իւր անձնական փառ-
քին ու շահին զոհել է հայրենիքը:

Հայը, ծեր թէ երիտասարդ, այր թէ կին, հարուստ թէ
աղքատ, աշխարհական թէ հոգեորական, նպաստելով Ռուսաց
պատեհազմներին Տաճկաստանի և Պարսկաստանի դէմ, նուա-
ստում էին իրենց վզից թոթափելուն այն անարգ ու ծանր
շղթայի, որ կրել էին այնքան երկար տարիներ: Ի՞նչ որ
Հայաստանի ինքնավարութեան յոյսը արդէն համարուած էր
կասկածելի, այնուամենայնիւ տանելի կեանքի յոյսն էլ բա-
ւական էր, որ քաջաւերէր հային:

Եւ նա հինգերորդ դարու հայի նման չէր սխալուած և
պէտք է ասել, որ չը սխալուեց: Թէև այդ պատմական դէպ-
քից մի կէս դար չանցած Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը
փոխուեց և յանուն քրիստոնեաների ազատութեան թիւրքիայի
դէմ կռիւ մղող Ռուսաստանը վերջը ինքն սկսեց հալածել
հային ու հայութիւնը աւելի անողորմ կերպով, քան նոյնիսկ
թիւրքիան, սակայն ինչպէս վերն ասացինք, այդ պատահեց
մօտ կէս դար յետոյ: Քսան և ութ թուականի հայը չէր կա-
րող երևակայել թէ Ռուսաստանը կը դիմէ ինքնասպան քա-
ղաքականութեան, թէ այդ երկիրը մի օր կը ներկուի իւր
հարազատ ժողովուրդի արիւնով:

Ուրեմն հայը իւր ստրկական ամենադառն շրջանում նոյն-
իսկ ունեցել է իւր սեփական ազգային քաղաքականութիւնը:

Առանց քաղաքական իդէալների ապրել կարելի չէ, բայց
չունենալ ազգային քաղաքականութիւն, կը նշանակի զուրկ
լինել ազգային գիտակցութիւնից ու ազգային իդէալական
նպատակներից: Եւ զուրկ լինելով սրանցից, միևնոյն է թէ
չունենալ ազգային դէմք կամ որպէս ուրոյն ազգ գոյութիւն
ունենալուց դադարել: Մենք տեսնում ենք որ ազգայնութեան
գաղափարը ամուր խարսխի տեղ է ծառայում մեզինք շատ
աւելի քաղաքակիրթ, կազմակերպուած ու հզօր ազգերի հա-
մար: Ուրեմն մենք աւելի ամուր պէտք է կաշնք այդ խարս-
խին, որպէս զի գոյութեան կռուի փոթորիկը մեզ չը տանի
ու չխեղդի մարդկութեան ովկիանոսում: Հայաստանի վրայից
եկել անցել են պարսկական, արաբական, թաթարական և
այլ խաթաժուծների մէկը միւսից անհղ փոթորիկները, բայց
հայը ազգային քաղաքականութեան խարսխից ամուր կառչած,
պահպանել է իւր գոյութիւնը մինչև օրս:

Քանի որ որպէս ուրոյն ազգ ապրելու և մեր գոյութիւնը
պահպանելու ցանկութիւնը այնքան բուռն է մեզանում, որ
մեր արիւնն էլ չենք խնայում, ուրեմն մեր գոյութիւնը կամ
գոյութեան կռիւը պէտք է ունենայ նաև որոշ նպատակ և այդ-
նպատակը պիտի կազմէ մեր ազգային քաղաքականութեան
հաւատամքը:

Նպատակի որոշումը մենք աւելի ծանրակշիռ ենք համա-
րում նրա համար, որ վերջին ժամանակներս քաղաքական մե-
քենայի անիւը սկսեց դառնալ բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ
ու թափով և բռնութեան լծի տակ հեծող ազգերի ու դասա-
կարգերի տրամադրութեան անտիկը սկսեց այնպիսի արագ ե-
լկեջներ անել, որ ոչ միայն մեզ շրջապատող պայմանները ոչ-
մի նմանութիւն չունին մեր պապերին շրջապատող պայման-
ների հետ, այլ և երեկը այսօրուան չի նմանում, իսկ ոչ ոք
չի կարող ասել, թէ այսօրը կը նմանի վաղուան:

Մի խօսքով, եթէ մեր պապերը հայրենի հողին կպած,
իրենց ազգային լեզուն, կրօնը, եկեղեցին և այլն պահպանելով
պահպանած են եղել իրենց ազգային գոյութիւնը, միևնոյն
բաներով այսուհետև էլ կարելի չէ գոյութիւն պահպանել: Մի
ժամանակ հայրենիքի ու ազգի սէրը, կրօնի ու եկեղեցու սէրը
թէև կազմել են այն անառիկ ամրոցները, որոնց պատերի տակ
ջախշախուել են վայրենի ցեղերից բաղկացած հեղեղի անհղ
ալիքները, իսկ այսօր նման ամրոցներն այլ ևս անառիկ չեն:

Մեզ հարկաւոր են աւելի ամուր ամրոցներ, որոնք գիմանային քաղաքական ժամանակակից գէնքերին: Պաշտպանողական քաղաքականութեամբ, որ կրաւորական քաղաքականութիւն է, մենք ոչ միայն չենք կարող ժամանակի հոսանքի հետ յառաջ գնալ, այլև նրանով չենք կարող մեր դիրքերում կանգուն մնալ: Մեր ազգային քաղաքականութեան նպատակը պէտք է լինի — կատարեալ ապահովութիւն ազգային գոյութեան հայրենի հողի վրայ և լայն ասպարէզ կուլտուրական յառաջադիմութեան, որոնցով մենք կարողանայինք երևան հանել և անարգել գործածութեան մէջ դնել մեր ազգային ընդունակութիւններն ու յատկութիւնները:

Վերջապէս քաղաքական հանգամանքներն այնպէս են դասաւորուած, որ ոչ միայն դասակարգային, այլև ցեղային իրաւունքները անհրաժեշտօրէն պիտի վերափոխուեն և այդ հսկայական յեղաշրջման դէպքում կրաւորական քաղաքականութիւնը չի կարող այլևս մեզ պաշտպանել վերջնական կորուստից, ընդհակառակը թերևս մենք աւելի շուտ խորտակուինք հենց այդ խախտւած շէնքի աւերակների տակ: Անհրաժեշտ է որ պատրաստ գտնուենք, ըստ պահանջման հարկին, ներգործական քաղաքականութեան անցնելու:

Սակայն պ. Ենգիբարեանի հետ շատ շատերը, նայելով իրենց շուրջը, քննելով հանգամանքների բարդութիւնը, աւանդաբար են այն եզրակացութեան, որ քաղաքական այդքան ամուր շէնք կառուցանելու համար թ'է հողն է խարխուլ, թէ նիւթը անյարմար և թէ միջոցներն անբաւարար: Գոնէ պ. Ենգիբարեանը այդ պակասութիւնների վրայ շեշտում է առանձնապէս և պնդում է, որ առանց ճարեկամի, դաշնակցի հայը գոյութեան պայքարից անվտանգ գուրս գալ չը պիտի կարողանայ:

Ընթերցողն արդէն տեսնում է, որ խօսքը ներկայի մասին չէ, այլ մօտաւոր կամ հեռաւոր ապագայի մասին, նայելով հանգամանքների զարգացողութեան աստիճանին: Ուստի թոյլ եմ տալիս ասելու, որ հայի նկատմամբ ես այդքան էլ յոռետես չեմ, այն հայի, որ անվտանգ անցել է թշուառութեան ու տառապանքի բովի բոլոր աստիճաններից: Ճիշտ է, որ քաղաքականապէս տիրապետողի, գերիշխողի դեր կատարելու համար շատ անհրաժեշտ միջոցներից զուրկ լինելուց յետոյ, թուով էլ շատ քիչ ենք ոչ միայն ամբողջ Հայաստանում, այլև չը կան միմեանց կից երկու նահանգներ, ուր ընակչու-

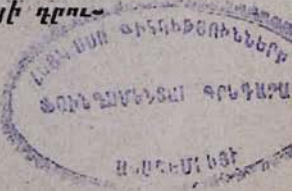
թեան 60% կազմէինք. բայց քանի որ մենք նպատակ չունենք վերականգնելու այն, ինչ որ ուրիշները կործանել են ուղղով, ոչ էլ միտք ունենք բռնի ոյժով ազգեր նուաճելու և մեզ հպատակեցնելու, ուրեմն մեր թուական գերազանցութիւնը անհրաժեշտ էլ չէ:

Քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, ինչպէս վերն էլ ասացինք, հայի նպատակն է եղել ազգի գոյութեան պահպանումը, բառի նեղ հասկացողութեամբ: Այժմ էլ մեր ազգային գոյութիւնը պահպանելուց զատ ուրիշ ձգտում չունենք, միայն թէ այդ բառի լայն մտքով: Եթէ հայ ազգը իւր գոյութիւնը լայնօրէն պահպանելուց յետոյ կոչուած է նաև նուաճումներ անելու, իշխելու, տիրապետելու,—նա այդ պէտք է անի քաղաքակրթութեամբ և բացառապէս կուլտուրական ղէնքերով: Իսկ այս դէպքում հարկ չը կայ, որ երկու կամ աւելի նահանգներում նա բնակչութեան այս կամ այն տոկոսը կազմի, այլ անհրաժեշտ է, որ նա քաղաքակրթութեամբ բարձր կանգնած լինի երկրի բնակչութեան միւս տարրերի մակերևութից:

Մեզ կարող են պատասխանել, որ քաղաքակրթութիւն որոշ ազատագրական սկզբունքների հասնելու իրաւունքն էլ պէտք է ձեռք բերել ոյժով, երբ դարձեալ անհրաժեշտ է թուական առաւելութիւն, ոյժերի գերազանցութիւն և կարող են օրինակ բերել այն, որ հենց մեր կողքին, ամբողջ Ռուսաստանում կրթական հաստատութիւններն իրենց բոլոր ճիւղերով դրուած են կրիայի քայլերով միայն յառաջ գնալու հազար ու մի արգելքների ու խոչնդոտների...

Այդ իհարկէ ճիշտ է, հենց այդ մտքով էլ փակուեցին մեր այնքան դպրոցները, բարեգործական ընկերութիւնները և այլն, որոնք կոչուած էին ծառայելու մեր ժողովրդի քաղաքակրթութեան գործին: Սակայն ճիշտ է և այն, որ կոպիտ ոյժի թագաւորութիւնը յաւիտենական չէ և այդ թագաւորութեան շղերն այսօր այնքան սաստիկ են լարուած, որ դրանից այն կողմն անցնելու տեղ չը կայ: Չը գիտենք բնութեան թր օրէնքով կարող են ապացուցանել թէ մի այդ աստիճանի լարուած դրութիւն կարող է շատ երկար տևել: Այն ինչ ամեն ոք գիտի Հոլովմէական և Բիւզանդական գոռոզ կայսրութեանց նման պայմանների մէջ անկումը, որոնց աւերակների տակ թաղուեց բռնակալութիւնը այն ժամանակ, երբ միւս կողմից գլուխ բարձրացրեց ազատութիւնը:

Այդ բոլորից յետոյ, չի կարելի ուրանալ, որ հայի դրու-

Թիւնք Թէ Թիւրքիայում և Թէ Ռուսաստանում աւելի կրի-
տիքական է, քան եղել է երբ և իցէ: Մենք գտնուում ենք
երկու կրակի մէջ, մէկը միւսից ահեղ, մէկը միւսից անողոք
և չը կայ մէկը, որի վրայ յոյս դնէինք:

Բայց ի՞նչ ստեղծեց այդ դժոխային դրութիւնը:

Մենք գիտենք, որ Օսմանցիք Հայաստանը գրաւելուց
յետոյ, հայը մի առաւելութիւն միայն ունեցաւ, այն է այդ
երկիրը դադարեց ձեռքից ձեռք անցնելով ընդարձակ սրածու-
թիւններ, աւարառութիւնների և հրդեհների թատերարեւ
դառնալ: Հայը կրեց Օսմանեան ծանր լուծը: Բայց որքան էլ
ծանր, ստրկական լինէր այդ լուծը, այնուամենայնիւ հայի
ազգային գոյութեան վտանգ չէր սպառնում և դարերի փորձն
էլ ցոյց տուեց, որ վտանգ սպառնալ էլ կարող չէր: Ահա թէ
ինչու:

Օսմանցիք բացառապէս սրի ոյժով նուաճեցին այնպիսի
երկիրներ, ուր ընդիլ ցեղերը, հայերը, յոյները, Բալկանեան
թերակղզու բնակիչները իրենցից շատ աւելի քաղաքակիրթ,
տնտեսագէտ և կուլտուրական էին: Այսպիսի ցեղերի վերջնա-
կանապէս նուաճելու համար, անհրաժեշտ էր, որ բացի սրի
գերազանցութիւնից, հանդէս դային և իրենց կուլտուրական
գերազանցութեամբ, իրենց տնտեսագիտութեամբ, քաղաքա-
կրթութեամբ, երբ խսկապէս մեր ազգային գոյութեան կարող
էր վտանգ սպառնալ: Բարեբաղտաբար բացի սրից օսմանցիք
ոչինչ չունէին և հենց այդ սրին կրթնած էլ պահպանել են
իրենց տիրապետութիւնը գրաւած մի քանի ցեղերի վրայ:
Այդ ցեղերից մէկը հայն է, որը գտնուում է բացառիկ պայման-
ների մէջ: Հայերին կից և շատ տեղ էլ խառը ապրում էր
քիւրդ տարրը օսմանցիներից ոչ պակաս ձրիակեր, նրանց չափ
տնտեսութիւնից ու քաղաքակրթութիւնից զուրկ, որը միևնոյն
ժամանակ չէր կամենում Թիւրքիայի լուծը կրել, ինչպէս այդ
արեց հայը, ուրիշ ելք չունենալով: Իսկ արն օրից, երբ Ռուս-
աստանը Եւրոպայի կողմից Թիւրքիային հարուածելը դա-
դարեցրեց և այդ հարուածը ուղղեց Ասիայի-Կովկասի կողմից,
հայ տարրը կասկածելի դարձաւ, լոկ ուսմաներին հաւատակից-
քրիստոնեայ լինելու պատճառով, մանաւանդ որ յօգուտ հայի
մի քանի միջամտութեան փորձեր էլ եղել էին: Եւ որպէս զի
հայը անվտանգ դառնայ, Թիւրքիան Հայաստանը լցրեց քիւրդ-
երից ոչ պակաս անհանգիստ, աւաղակաբարոյ և ձրիակեր
տարրերով, այնպէս որ կարճ ժամանակուայ ընթացքում հայը
իւր հայրենիքում շրջապատուեց մահմեդական բաշխօզովներով:

Իրաւ է որ հայի աշխատանքը, նրա վաստակի արդիւնքը ամբողջովին կուլ էին գնում ալք բաշխօղուկներէց, որ պատահում էին բացարձակ կողոպուտներ, հայածանք և սպանութիւններ, սակայն դրանք միշտ կրում էին մասնաւոր ընտելութիւն, որովհետեւ կառավարութիւնը հային բնաջինջ անելու կողմնակից չէր:

Եթէ ընդունենք, որ Թիւրքիայի պետական գործիչներէ մէջ էլ միշտ գտնուել են խելացի քաղաքագէտներ և երկրի դրութիւնը իրենց հարազատ գոյնով ըմբռնող անձինք, ապա ուրեմն նրանք պիտի գիտնային, որ հայը ոսկի ձու ածող մի հաւ. է, և նրա դրած ոսկի հաւկիթը ոչ միայն պետութեան դանձարանն է լցնում, այլև գոհացնում, ապրեցնում է քիւրդերին, լազերին, չերքեզներին և այլ մասնաբաժան բաշխօղուկներին, որոնք ընդունակ չեն իրենց ձեռքի աշխատանքով ապրելու: Եւ այս ճշմարտութիւնը ըմբռնող պետական գործիչները պիտի գիտնային և այն, որ եթէ սպասեն կամ թոյլ տան սպանելու այդ ոսկի հաւկիթ դնող հաւին—հային, նրա աշխատանքով կերակրուող միլիոնաւոր բաշխօղուկները քաղցած մնալով, որպէս գայլեր, միմեանց պիտի բզկտէին, տակնուվրայ անելով ոչ միայն երկիրը այլև Օսմանեան պետութիւնը: Այդպիսի մի վտանգ Օսմանեան կառավարութեան համար անխուսափելի կը լինէր և անխուսափելի է այսուհետեւ էլ այնչափով, որ չափով այդ երկիրը դատարկուի հայ տարրից: Մահմեդականների թիւը Հայաստանում աւելացնելով հային անվտանգ դարձնելուց յետոյ, որպէս զի ազատ միայ և մահմեդականների կողմից սպառնացող աւելի մեծ վտանգից, Օսմանեան կառավարութիւնը հայի գոյութեան կողմնակից պէտք է լինէր: Եւ իսկապէս այդ կառավարութիւնը իւր ժամանակին ցոյց է տուել իւր անսահման վստահութիւնը դէպի հայը: Կոչելով նրան պետական բարձր պաշտօնների և մինչև անգամ շնորհելով նրան սահմանադրութիւն, որով հայերը հնարաւորութիւն ունեցան երկրի զանազան անկիւններում դպրոցներ բանալով տարածել նրանց մէջ ուսում, կրթութիւն, մայրենի լեզու և այլ գիտութիւններ:

Բայց անցեալ դարու քսան և ութ թուին մեր յոյսերի մէջ չարաչար խաբուած լինելուց յետոյ, եօթնասուռն և ութին էլ խաչ ու խաչվառով դիմաւորելով մեզ խարդոյներին, կրկնեցինք արդէն մի անգամ գործած մեր սխալը: Իրաւ է որ վերջին անգամ մեզ սխալեցնողը յանուն քրիստոնեաների

աղատութեան յայտարարուած պատերազմն էր, բայց երբ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրի 16 յօդուածով Ռուսաստանը պահանջեց, որ իւր զօրքը մնայ Թիւրքաց Հայաստանում մինչև բարենորոգումների մտցնելը, մենք հիմէ շատ ու քիչ քաղաքական հոտառութիւն ունենայինք, պէտք է զգուշանայինք հետագայ նորանոր քայլերից: Բայց չզգուշացանք և մեր դատը պաշտպանելու համար վազեցինք մինչև Բերլին: Եւ սրանով մենք ինքներս մեզ դրինք երկու կրակի մէջ, այն է մեր դէմ թշնամացրինք Թիւրքիային, նպաստելով այն պետութեան ուժեղանալուն, որից գալիք չարիքները վաղուց գուշակուած էր Եւրոպական յայտնի քաղաքագէտների կողմից: Մենք մի րոպէ անգամ չուզեցինք մտածել որ մեզ համար աւելի ձեռնառու է Թիւրքիայի տիրապետութիւնը, որ քայքայուելու վիճակի մէջ է, քան Ռուսաստանի, որ ձգտում է երկրագունդը կլանել: Մենք ոչ միայն այդ մասին չուզեցինք մտածել այն ժամանակ, երբ դեռ Կովկասի հայը համեմատաբար խաղաղ էր ապրում, այլ և այն ժամանակ, երբ արդէն մեր դպրոցները խլուել էին, աքսորավայրերը լցուել հոգևորական ու աշխարհական հայ աքսորիկներով և Սուրբ Էջմիածնի ու Նրա գահակալի դէմ բացարձակ դաւեր էին սարքւում: Այս բոլորից յետոյ մեր շահերը պահանջում էին, որ մենք ընտրէինք երկու չարիքի փոքրագոյնը հնարաւոր եղածի չափ ուղղելով արդէն մեր գործածած սխալները մեր հաւատարմութեան անկեղծ զգացումով կրկին վերականգնէինք Թիւրքիայի հաւատքն ու վստահութիւնը, որքան այդ հնարաւոր էր: Չէ՞ որ դեռ այն ժամանակ էլ Թիւրքիան հետևում էր Հայաստանը մահմեդականներով լցնելու և հայերին աւելի ևս անվտանգ դարձնելու ծրագրին և չէր մտածում բնաջինջ անել նրանց, որպէս արեց 94 թ. Սասունի ապստամբութիւնից յետոյ:

Պէտք է ասել որ Ռուսաստանը հայերի նկատմամբ իւր քաղաքական քարտերը բանալուց յետոյ, Կովկասի հայերի աւանամեծ մասը հակառակ էր ամեն մի թշնամական գործողութեան Թիւրքիայի դէմ, արդէն համոզուած լինելով, որ Ռուսաստանը աւելի քան վտանգաւոր է: Բայց հակառակ անողոք իրականութեան, մի գեղեցիկ օր, Պենթ Բաֆֆին,—սխ ներողութիւն,—Բաֆֆու Պենթը Լալայի գերեզմանի վրայ գեղեցիկ երազ տեսաւ, այնքան գեղեցիկ, այնքան հրապուրիչ, որ ոչ միայն նրանով խաբուեց ինքը՝ երազը թխողը և Հայաստան զրկեց իւր Աւօին, Կարօին, Սաքօին, Ասլանին և այլոց, այլ և այդ ուսուղիական ծրագրով զինուած վարվաւ երկտա-

սարդների մի խումբ, ի հարկէ, բաղկացած ոչ երազական, այլ իրական հայրենասէրներից, մտաւ Հայաստան խէնթի երազը իրականացնելու եւ այդ դժուար չեղաւ (թէն հակառակ մտքով, որի մասին կը խօսենք իւր տեղում) որովհետեւ ժամանակի ոգին և տիրող ծանր պայմանները արդէն յեղափոխութեան կայծը ձգել էին Թիւրքաց Հայաստանի հայրենասէր երիտասարդութեան մէջ:

Ահա այդ օրից իրերի դրութիւնը Թիւրքաց Հայաստանում բարդուեցան. կառավարութիւնը բաշխօգուկներին աւելի ազատութիւն տալով, այս վերջիններս սկսեցին աւելի մեծ չարիքներ գործել, իսկ օր աւուր սաստկացող չարիքները սաստկացրին և յեղափոխութիւնը հայերի մէջ:

Կրկնում ենք որ այս բոլորը տեղի ունեցան աւելի ուշ, քան Ռուսաստանի քաղաքական քարտերի բացուելը հայութեան նկատմամբ: Բացի այն, որ ռուս իշխանութիւնը բացարձակ հալածանք էր սկսել հայերի դէմ Գովկասում, նա ասել էր և իւր վճռական խօսքը նաև Թիւրքիոյ հայերի մասին, յայտարարելով, որ Հայաստանը իրեն պէտք է առանց հայերի:

Այդ թուականներում յեղափոխութեան գործը արդէն կազմակերպուած էր և նրան ղեկավարում էր երկու կուսակցութիւն.— չնչակեան, որ աւելի ուժեղ էր և Դաշնակցութիւնը...

Վերջը խօսելով այն մասին, որ հայի դրութիւնն այժմ աւելի քան կրիտիքական է՝ հարցրինք, ո՞վ ստեղծեց այդ դժոխային դրութիւնը: Եւ որովհետեւ այդ հարցից յետոյ, հնարաւոր եղածի չափով, համառօտակի խօսեցինք իրերի դրութեան աստիճանաբար փոփոխուելու և այդ փոխութիւնը յառաջ բերող պատճառների և քաղաքական հանգամանքների մասին, ուստի ընթերցողին եմ թողնում պատասխանելու այն հարցին թէ, ո՞վ ստեղծեց և ում սխալ քաղաքականութեան հետևանք էր այդ դժոխային դրութիւնը:

Եւ ներկայ ծանր դրութեան դէմ կոուելու համար, մեր կարծիքով մենք ուրիշ քաղաքականութեան կամ որոշ ծրագրուած քաղաքականութեան հետեւ չենք կարող, բացի այն քաղաքականութիւնից, որ տիրապետող դրութիւնը կը թելադրէ մեզ: Ո՞վ կարող է ճիշտ գուշակել, թէ ի՞նչ կը պատահի մի օրից, մի շաբթից կամ մի ամսից յետոյ: Ո՞վ կարող է անսխալ ասել թէ վաղը որ կողմից պիտի գայ վտանգը, Ռուսաստանից, Թիւրքիայից, թէ՛ մի ուրիշ կողմից. կամ ի՞նչ գիտենք թէ այսօր մեզ հաշտութիւն առաջարկող և հայ մահմեդական եղբայրութեան անունից ճառող մահմեդական պատ-

գամաւորները վաղը Օսմանեան բանակի հաւատարիմ ուղեցոյցները դառնալով, չէ՞ն վճռի նախ մեզ բնաջինջ անել, իսկ Ռուսաստանը դպալով իւր սխալը չի վերադառնայ Եկատարինէ II խելօք կայսրուհու քաղաքականութեան, Ռուսաստանը մահ-մեղական արշաւանքի առաջ փակելու մտքով, եւ կամ կարճի է մէկն ասել, թէ տեղի չի ունենալ ճիշտ սրտ հակառակը երկտգի քաղաքականութեան մի շեշտակի փափոխութեամբ, այսինքն Սուլթանը ինքը չի վճռի գործադրել Եկատարինէի քաղաքական ծրագիրը...

Այո՛, թէ ինչ կը պատահի ապագայում—չը գիտենք, Ռուսաստանի դրութիւնը չափազանց երերուն է. մի քանի ամիսներ ընթացքում թէ կառավարութիւնը և թէ ժողովուրդը մի քանի գոյն փոխեց: Սունկի նման բուսան յեղափոխական կուսակցութիւններ, իրենց ամեն տեսակ բարիք խոստացող ծրագրերով: Կոմս Վիտտէն նոյնպէս բարիքներ խոստանալով կառավարութեան գլուխ անցաւ: Հոկտեմբեր 17-ին հրատարակուեց գահական հրովարտակը, տալով Ռուսաստանին Սահ-մանագրական ազատութիւն... Ո՞ւր մնացին յեղափոխական պոռոտախօսներէց շատերը. հար մնաց հրովարտակը. ի՞նչ է անում կոմսը: Դրանցից առաջ մենք գիտէինք, որ կայ տիրապետող օրէնք, թէ՛ն դաժան, որ կայ զեկավարող կամք, թէ՛ն բռնակալ, որ կայ քաղաքականութիւն, թէ՛ն բռնապետական: Դիտէինք նոյնպէս թէ ի՞նչ էին կամենում, ինչի՞ ձգտում Լօ-բանով-Ռոստովսկիները, Սիպիագինները, Պլէվէնիւր և կամ ի՞նչ էին ուղղում սրանց հրամանները ի կատար ածող Գօլիցիները, Դօնդուկովները և այլք: Իսկ այսօր Ռուսաստանին տիրապետում է կամայականութիւն: Հին կարգերը հիմքից խախտուեցան, առանց նորի հիմքը դնելու: Եթէ առաջ չարիքը բղխում էր մի քանի տահատներէց, այժմ բարձրից սկսած մինչև յետին գործօղօյնը կամ կօղակը դարձել են չարիքի անսպառ աղբիւրներ և ամեն մէկը նրանցից կարող է իւր քէֆի թելադրածի նման վարուել ժողովրդի հետ: Էլ չկայ տիրապետող օրէնք, չը կայ զեկավարող կամք, չը կայ քաղաքականութիւն: Ռուսաստանի տաճնեակ միլիօնաւոր բնակիչները, առանց ազգի, սեռի ու դասակարգի խտրութեան չը գիտեն թիւ է իրենց կառավարողը, ո՞ր օրէնքին պէտք է հպատակեն— հոկտեմբեր 17-ի հրովարտակին, թէ՞ ընդհանուր նահանգապետների, նահանգապետների և ոստիկանապետների—հանդերձ իրենց պաշտօնեաներով—յղացած մասնաւոր հրամաններին...

Ինձ թւում է թէ մինչև Ռուսաստանի վիճակը չորոշուի,

մենք հնարաւորութիւն չը պիտի ունենանք հանգամանքների թելադրածից դատ, ուրիշ որևէ ազգային քաղաքականութեան մասին մտածել: Երեւոյն աւազի վրայ շէնք չեն կառուցանում. անհրաժեշտ է հաստատուն հող: Ալեկոծուած ծովի վրայ ենք գտնւում. ուղենք-չուղենք, նրա ալիքների հետ վեր ու վայր պիտի անենք: Բանաստեղծը հարցնում է. «Ասէք թիւ կանի ծովը ընկածը...» — այն պէտք է անենք մենք, այն պիտի լինի մեր ներկայ քաղաքականութիւնը:

Ամեն անգամ երբ հարց է լինում ազգային քաղաքականութեան մասին, լինի ներկայի կամ ապագայի վերաբերմամբ, մեր ուշադրութիւնը ակամայ դառնում է յեղափոխական կուսակցութիւնների վրայ: Այն օրից, երբ նրանք ծնունդ են առել մինչև այսօր, — նրանք են, որ խօսում են ազգի գոյութեան անունից, նրանք են ազգի ճակատագիրը տնօրինողները, իհարկէ իրենց որոշ քաղաքական ծրագրով:

Իայց դուրս է գալիս, որ միայն յեղափոխականները չեն, որ խօսում ու գործում են յանուն ազգի ու նրա գոյութեան: Կայ նաև Սրբ. Օրմանեանը և գուցէ մեր կարծածից աւելի բազմաթիւ հայեր, որոնց քաղաքականութեան արտայայտիչն է հանդիսացել Պատրիարքը և որոնք նոյնպէս խօսում են յանուն ազգի: Եւ նշանաւորն այն է, որ այս երկու քաղաքականութիւնները երկու միմեանց հակառակ ծայրեր են ներկայացնում: Սրբ. Օրմանեանն ասում է, որ եթէ թիւրքիայում յեղափոխական շարժում լինի, ազգը ընա՛լին՛ջ կը լինի: Ուրեմն իսէր ազգի գոյութեան, պէտք է յեղափոխութիւնը դադարեցնել: Յեղափոխականներն էլ ասում են, որ բռնապետութիւնը սխտեմատիքաբար ջնջում է ազգին և եթէ այսպէս շարունակուի, Հայաստանում հայ չի մնայ: Ուրեմն իսէր ազգի գոյութեան, պէտք է ժողովրդին դնել ինքնապաշտպանութեան ճանապարհի վրայ յեղափոխութեան միջոցով...

Եւ հենց այստեղից է ծագում այն հարցը թէ «Ո՞րը պիտի լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը», Սրբ. Օրմանեանի, թէ՛ յեղափոխական կուսակցութիւնների:

Եթէ անգամ միաձայն ընդունելու լինենք յեղափոխութեան քաղաքականութիւնը, այնուամենայնիւ դրանով հարցը չի լուծւում: Իհարկէ ամենքի նպատակն էլ մէկ է, բայց այդ նպատակին հասնելու ճանապարհը և միջոցները իրարից տարբեր: Ամենքն էլ իհարկէ համոզուած են, որ մեր յեղափոխականների քաղաքականութեան մէջ եսականութիւն չը կայ կամ չափաւոր եսականութիւն կայ, այնուամենայնիւ եթէ քուէար-

կութեան դնելու լինենք, դուրս կը գան նոյնքան քննադատելի, նոյնքան վիճելի, որքան Պօլսի Հայոց Ամեն. Պատրիարքի քաղաքականութիւնը:

Փորձենք մի թեթև ակնարկ ձգել յեղափոխական կուսակցութիւնների գործողութիւնների վրայ, որպէս արտայայտութիւն նրանց քաղաքականութեան:

Որքան գիտենք, անդրանիկ յեղափոխական կուսակցութիւնը հայերիս մէջ «Արմենական» կուսակցութիւնն է, Փորթուգալեան էֆ. գլխաւորութեամբ և «Արմենիա» թերթով: Սրա ծրագրի հետ մենք ծանօթ չենք, բայց գիտենք որ նա կազմակերպել էր ռազմիկ խմբեր և դրանց ղինելու համար մեծ քանակութեամբ դէնք մտաւ Թիւրքաց Հայաստան: Այդ Ռուս-Թրքական պատերազմից յետոյ էր, Սան Ստէֆանօի 16-րդ յօդուածը Բերլինում արդէն 61 էր դարձել և մարդասէր պետութիւնների ամենամարդասէր դիւանագէտների առաջարկութեամբ մեծ մարդակեր Սուլթանը յանձն էր առել բարենորոգումներ մտցնել Հայկական նահանգներում և Նա հաւատարիմ իւր խոստման, ռէֆորմները մտցնում էր, ուստիս էր հայ առաջին մի քիչ խելքի բերելով: Մի կողմից յիշեալ յօդուածները, միւս կողմից ռէֆորմների մտցնելու եղանակը յուսահատեցրել էին հայերին, որի հարազատ ծնունդն էր Փորթուգալեան էֆէնդին իւր կուսակիցներով Բայց Փորթուգալեան էֆ. և ուրիշ շատ էֆէնդիներ էլ հենց առաջին քայլափոխում կրեցին աւելի մեծ յուսախաբութիւն: Այնքան խոշոր դժուարութիւններով ձեռք բերած և աւելի խոշոր զոհաբերութիւններով երկիրը մտցրած զէնքերը, ամենայն սառնասրտութեամբ հայերը վաճառում էին քրիւղերին և կամ կորցնում հողի տակ: Այս տգեղ փաստն էր անշուշտ, որ կուսակցութեան հիմնադրին ստիպեց փոխել ոչ միայն իւր քաղաքականութեան տաքտիկան, այլև ամբողջ քաղաքականութիւնը: Եւ նա մերժեց ղինեալ ապստամբութեան, մինչև անգամ ղինեալ ինքնապաշտպանութեան հնարաւորութիւնը, առարկելով թէ մի ազգ, որ դեռ հասած չէ ինքնաճանաչութեան, յեղափոխութեան գաղափարը մարսել չի կարող, ուրեմն և անպէտք է յեղափոխութեան համար: Եւ նա իւր գոյութեան վերջին տարիներում քարոզում էր նախ կրթութիւն, ինքնաճանաչութիւն և ապա յեղափոխութիւն...

Փորթուգալեան էֆ. իհարկէ իրաւունք ունէր, եթէ միայն ուսում, կրթութիւն և այլն երկրի մէջ մտցնելն ու տարածելը աւելի հեշտ լինէր, քան դէնք մտցնելը: Դժբաղդաբար

հօթանասուն և ութ թուականների մեր ցոյց տուած չափազանց ոռւսասիրութեան շնորհիւ կրթութեան գործը թիւրքիոյ հայերի մէջ նոյնքան զօուարացած էր, որքան և զէնք տարածելը և շատ ու քիչ կրթուած հայերը նոյնքան ոռւսական գործակալներ էին համարոււմ, որքան և զինուած յեղափոխականները:

Մի խօսքով, ինքնապաշտպանութեան կամ այլ նպատակի համար ժողովրդին զէնք տալ կարելի չէր, որովհետեւ չը գիտնալով ինքնապաշտպանութեան նշանակութիւնը, զէնքը ծախում էր թշնամուն և ինքնապաշտպանութեան նշանակութիւնը չը գիտէր, որովհետեւ իւր հոգու վրայ ծանրացած ստրկութիւնը թօթափելու չափ կրթութիւն չունէր և թերեւ համոզուած էլ էր թէ ստրկութիւնը մի երկնային պատիժ է, որ պիտի կրէ անտրտուն Յօրի համբերատարութեամբ: Իսկ սրա հակառակ, կրթութեան շնորհիւ ժողովրդին ինքնաճանաչութեան բերելն էլ կարելի չէր կամ աւելի զօուարին էր, որովհետեւ Օսմանեան կառավարութիւնը զրբից աւելի էր վախենում քան զէնքից և նրա մուտքը զօուարացել էր ոչ միայն գաւառներում, այլև մայրաքաղաքում:

Ուրեմն ի՞նչ միջոցի պէտք է դիմել. անշուշտ Փորթուգալեան էֆէնդին ամենայն իրաւամբ կարող է տալ մեզ այս հարցը: Եւ մեր կարծիքով սա շատ լուրջ հարց է ոչ միայն անդարձ կորած անցեալի վերաբերմամբ, այլ ներկայի: Մենք գիտենք որ զրութիւնը թիւրքիայում այն թուականների համեմատութեամբ այժմ դարձել է կատարեալ զօրիք. այնուամենայնիւ թիւրքիայի հայերը (բացառութիւնները չը հաշուելով) այսօր էլ վախենում են ոչ միայն զէնք կրել, այլև զէնք պահել, մի բան որ ապացուցանում է նրանց ինքնագիտակցութեան բացակայութիւնը, այն ինչ մի կողմից կրթութեան մուտքը այժմ աւելի սաստիկ է արգելուած, միւս կողմից էլ յառաջ է տարւում հային իւր բնիկ երկրում բնաջինջ անելու քաղաքականութիւնը:

Բայց շարունակենք:

«Արմենեան» կուսակցութիւնը չը կարողանալով բաւականութիւն տալ ժամանակի պահանջներին, բնական կերպով աշխարհ եկաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը իւր սոցիալիստական ծրագրով, որ անփոփոխ շարունակում է մինչև այսօր: Շնորհիւ այն բանի, որ Ռուս կառավարութիւնը հայերի նկատմամբ արդէն ցած էր դրել իւր դիմակն ու հալածում էր, այն ինչ թիւրքիայում զրութիւնը ծանրանում էր ժամերով

Կովկասի և Թիւրքիոյ աւելի գիտակից դասի մէջ յառաջ եկաւ խուլ դժգոհութիւն, որոնցից շատերը յարեցին յեղափոխութեան: Եւ Հնչակեանները գնալով ուժեղացան ձեռք բերելով նաեւ նիւթական միջոցներ պրօպագանդայի և յեղափոխութեան գործը յառաջ տանելու համար: Շատ կարճ տարիների ընթացքում պղծ կուսակցութիւնը ահագին ծաւալ ստացաւ երկրի մէջ և իւր վրայ դարձրեց երոպական ազգերի ու ժամուրի ուշադրութիւնը: Չը նայելով որ Արմինեանները շատ վաղուց գոյութիւն ունէին, այնուամենայնիւ կարելի է հաստատու ասել, որ յեղափոխութեան գաղափարը Թիւրքիոյ հայերի մէջ մուտք գործեց Հնչակեան կուսակցութեան միջոցով:

Բայց այդ կուսակցութեան պատմութիւնից գիտենք, որ նա աւելի մեծ առաւելութիւններ ունենալուց և բարձրագոյն կրթութեան տէր, խելացի գործիչներով շրջապատուած լինելուց յետոյ, նա դրական ոչինչ չարեց, ընդհակառակը առիթ եղաւ 94—95 թուականների կոտորածներին:

Մենք անշուշտիւի ենք թողնում այն հարցը թէ սօցիալիստական գաղափարները որքան համապատասխան էին հայի ազգային կեանքի պահանջներին ընդհանրապէս, Թիւրքիոյ հայերի դասակարգային պայմաններին մասնաւորապէս: Չը խօսենք նաեւ այն մասին թէ սօցիալիստական ծրագիրը ինչպէս էր ասոյնագործւում նացիօնալիստական կանվայի վրայ և թնչպէս էր ուղղում ոչ հայ տարրերի ազգային շահերը, հայ տարրի շահերի կաղապարի մէջ ձուլել, հաշտեցնելով Քիւրդութիւնը Հայութեան հետ, մահմեդականութիւնը քրիստոնէութեան հետ, մարմնացեալ ձրիակերութիւնը աշխատասիրութեան հետ և այլ բազմաթիւ հակառակ ծայրերը միմեանց հետ: Այն չը շոշափենք այս հարցերը և մի բոպէ ենթադրելով որ դառն ու գալ կարող են միասին արածել կամ որոշ մարդիկ կարող են երկու կամ աւելի հակառակ գաղափարներ աւելի ևս հակառակ բազմաթիւ տարրերի վրայ պատուաստելու ճարպկութիւնն ունենալ,—վերջենք միայն այդ կուսակցութեան գործունէութեան տակտը և դիւանագիտական ընդունակութեան չափը:

1890 թ. յուլիս 15-ին, Գում-Գարուի մայր եկեղեցում բազում, Հայոց Պատրիարքարանի հանդէպ, Հնչակեանների կազմակերպած աղմկալի ցոյցը տեղի ունեցաւ: Մի խումբ երիտասարդներ, իհարկէ անկեղծ ցաւակից Թիւրքիոյ հայերի անլուր տանջանքներին, թէև անգիտակից Հիւսիսից քայլ առ քայլ յառաջ շարժուող աւելի սպառնական վտանգին, քարերի ու պատերի վրայ ելած կամ միմեանց ուսերը բարձրացած,

հազարաւոր ունկնդիրներէ առաջ կրակոտ բառերով նկարագրուած էին հայերի դրութիւնը գաւառներում:

Նրանք պահանջուած էին Պատրիարքից, որ գնայ պալատը և հայի թշուառութիւնը բացատրելով (կարծես Սուլթանը չը գիտէր) պահանջէ Հայաստանի բարենորոգումը... Եւ բազմաթիւ դեռատի պատանիներ, որոնք թերևս հայի ու Հայաստանի մասին դադափար չունէին, անկցի՛ր պոռալով ձայնակցում էին և Պատրիարքին քարշ տալիս դէպի Երզնկէ պալատը: Թողնենք տարրական քաղաքավարութիւնը, թողնենք դիսցիպլինայի բացակայութիւնը, թողնենք մինչև անգամ իրենց արածի գիտակցութիւնը չունեցող պատանիները և հարցնենք ցոյցի հեղինակներից— ի՞նչ միտք ունէր այդ, ի՞նչ կարող էր անե Պատրիարքը, թէկուզ նա լինէր ոչ թէ Թրքասէր Աշըգեանը, այլ մի մարմնացած աղագսիրութիւն: Զէ որ ամբողջ աշխարհը գիտէր, որ Իրկիրը ողողող չարիքի աղբիւրն ինքը՝ Սուլթանն էր: Պատրիարքը կերթար, կընդունուէր սիրալիւր, պալատական համեղ սուրճն էլ կը վայելէր, սպա Սուլթանը պահեստի փափուկ բարձերից մէկն էլ նրա գլխի տակ դնելով ճանապարհ ձգելուց յետոյ, կը շարունակէր իւր հայակերութիւնը աւելի մեծ եռանդով: Սրանով պիտի գոհանար Պատրիարքը կամ պիտի գոհանային Հնչակեանները: Իհարկէ ոչ, որովհետև Սուլթանի խոստումները վաղուց արդէն կորցրել էին իրենց արժէքը: Այն ժամանակ Գում-Գաբուի հիւրոսները ուլտիմատում պէտք է զրկէին Սուլթանին ու Հայ-Թրքական պատերազմը յայտարարուած կը լինէր: Զէ որ սրանք բնական բաներ էին, որոնց չը նախատեսելը, ինքըստինքեան անմտութիւնն է:

Սակայն տրամադիր չը լինելով յեղափոխական գործերի և գործողութիւնների ղեկը վարողներին անմիտ համարելու, միշտ իմ գլխում անքուն ցեցի նման պտոյտ է եկել այն հարցը թէ մեր խելօքները մը վրայ դրած ունէին իրենց յոյսը. սահմանազլխում պատրաստ կանգնած զօրքի ու նաւատորմի, հայրենիքի վրկութեան համար ղէնքը ձեռքին նահատակուելու պատրաստ թիւրքիոյ հայերի, թէ՛ դաշնագրի տակ ստորագրող մեծ պետութիւնների, որոնցից մէկը և գլխաւորապէս — Ռուսաստանը արդէն ցոյց էր տուել իւր ժանիքները:

Այս հարցի պատասխանը ես չեմ գտել և հաւատացած եմ, որ Հնչակեաններն իրենք էլ չը պիտի կարողանան դրական պատասխան տալ:

Գում-Գաբուի դէպքից յետոյ, Հնչակեանների ասելով, երկիրը յեղափոխականացաւ կամ առնուազն յեղափոխութիւնը

լայն ծառալ ստացաւ եւ երևի Սասնոյ առաջին դէպքը, որ տեղի ունեցաւ 94 թուին և նրա կրած սոսկալի ջարդի համար հալ աղքը պարտական է հենց յեղափոխութեան լայն ծառալ ստանալուն: Հապմ 95 թ. սեպտեմբերի մեծ ցոյցը Բ. Դրան դէմ:

Պէտք է գիտնալ որ Թիւրքիան Հայաստանը նուաճելուց ի վեր այդ առաջին անգամն էր, որ Սասնոյ պէս մի կիսանկախ գաւառ նսթարկուեալ էր կոտորածի և հրկիզման, որպէս և առաջին անգամն էր, որ բռնուեալ ու Բրիտանիոյ դեսպան Ֆ. Կերրիի շնորհիւ յայտնուեալ էր, որ այդ կոտորածի հրամանը տուել է Սուլթանը և գրել է Սուրէա փաշան*): Այս բացարձակ ոճրագործութիւնը մեծ յուզմունք յառաջ բերեց մայրաքաղաքում և վախեցած Սուլթանը Ս. Իզմիրլեանին հաստատեց պատրիարք, թէ և վաղուց կասկածի տակ էր: Այնուամենայնիւ յուզմունքը չը դադարեց, ընդհակառակը այդ անօրինակ ջարդի մանրամասնութիւնների հետ աւելի ևս սաստկացաւ, երբ Պօլսի հայերի մէջ միտք յղացուեց փակել եկեղեցիք, խանութներն ու տները և ազգովին, առանց դասակարգի, հասակի և սեռի խտրութեան գնալ Սուլթանի պալատը և պահանջել կամ մահ կամ տանելի կեանք...

Սա 95 թ. սկզբներունն էր. ամբողջ լուսաւոր աշխարհը, ուր հասել էին կոտորածի լուրերը, կեղծ-թէ անկեղծ, յուզուած էր. Թիւրքիայով շահագրգռուող պետութիւնները, որոնք իհարկէ հեռաւոր հաշիւներ ունէին, Սուլթանի այդ անխոհեմ վարմունքով ցնցուել, գլուխները կորցրել էին, որով եթէ տեղի ունենար վերոյիշեալ համազգային ցոյցը, կը լինէր մի շատ հոյակապ բան և իմ գիտէ, գուցէ ցանկալի հետեանք էլ ունենար**): Վերջապէս սա այնպիսի լուրջ մօմէնտ էր, որով չօգտուելը եթէ ներկի է քաղաքական հանգամանքները կշռադատելու անկարող ժողովրդին, ամենեին ներելի չէ մի քաղա-

*) Սուլթանը Սուրէա փաշային թոյն ընդունել տուեց, որից յետոյ նոյն ձևով թունաւորուեց և բժ. Փեշտմալճեանը նրա համար, որ հակառակ տարածած լուրերի և յոյն ու այլազգի վարձկան բժիշկների յայտարարութեան, նա պնդեց, որ փաշան թունաւորուած է:

**) Իրերի այլքան անորոշ դրութեան ժամանակ եթէ Անգլիան քաջութիւն ունենար Թրքական ջրերում գտնուող նաւատորմով զրաւելու Եգէական ծովի վրայ գտնուող Թրքական ստացուածքից մէկն ու մէկը և հայկական հարցի աղթիւ անէր վճռական առաջադրութիւն, նա յաղթանակը տարած կը լինէր: Սակայն Ռօզբերին վախկոտ դուրս եկաւ:

քական կուսակցութեան, որ ուրիշ բանի համար չէր արիւն թափել տուել, եթէ ոչ այդ արիւնով բարեյաջող մօմէնտ ստեղծելու և նրանով օգտուելու համար:

Սակայն յաջող բոլէն ձեռքից փախաւ. Թիւրքիայով և նոյնիսկ մէկը միւսով շահագրգռուող պետութիւնները ժամանակ ունեցան մտքեր փոխանակելու և տեղի ունեցան հակառակ համախմբումներ: Մենք գիտենք որ Ռուսաստանը հակառակ էր Հայաստանի բարենորոգման. Ֆրանսիան, յանձին իւր արտաքին դրժերի մինիստր հռչակաւոր Հանօտօի, յարեց Ռուսաստանին, իսկ Գերմանիան, որ 94 թ. վերջերքում արդէն գաղտնի դաշնակցութիւն էր կնքել իւր սիրելի Վիհափառակցի՝ Սուլթան Համիդի հետ, իւր դաշնակից Աւստրո-Ունգարիային էլ հետն առնելով, միացաւ առաջիններին *): Իտալիան՝ հակառակ իւր կամքի, ստիպուած էր գտնէ չեզոքութիւն պահպանելու, որովհետեւ եւրոպեական դաշնակցութեամբ ձեռք ու ոտքը կապկապուած էր: Անգլիան մնաց մենակ: Բացի այդ Անգլիոյ ներքին քաղաքական հանգամանքները պարզ ցոյց էին տալիս, որ Ռոզբերին իւր երեւուն քաղաքականութեամբ երկար չի կարող կանգուն մնալ և կառավարութեան ղեկը այսօր կամ վաղը կանցնի պահպանողական կուսակցութեան ձեռքը: Լօրդ Սօլսբրիի գլխաւորութեամբ, որով հայկական հարցի միանգամ էլ խորտակուած լինելն այնքան պարզ էր, որ շատ ու քիչ քաղաքական հոտառութիւն ունեցող մարդը, զեռ չեմ ասում յեղափոխական կուսակցութիւնը, կարող էր շատ լաւ տեսնել այդ:

Բայց Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութիւնը սպասածից աւելի կարճատես գտնուեց, նպաստաւոր բոլէն անցած լինելուց յետոյ, երբ հայկական հարցը արդէն ջուրն էր նետուած, մի քանի հազար հոգով դուրս եկան Գում-Գարուի մայր եկեղեցուց և յեղափոխական երգեր երգելով գնացին դէպի Բ. Դուռը Մեծ Եպարքոսին մատուցանելու այն պետիցիան, որի պատճէնը վաղօրօք ղրկուած էր օտար պետութեանց բոլոր ղեսպաններին **):

Այդ մեծ ցոյցը տեղի ունեցաւ 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին

*) Թիւրք-Գերմանական համաձայնութեան լուրը ես հաղորդել եմ «Նոր-Դար»-ին 1894 թ. դեկտեմբեր 2-ին, որ լոյս է տեսել 1895 թ. № 3 ում:

*) Այդ պետիցիան իւր ժամանակին ես ուղարկել եմ «Նոր-Դար»-ին, ուր նա լոյս է տեսել ամբողջովին:

Պաշկերաց տօնի Իրկուշարթի օրը: Բայց ի՞նչ հետևանք ունեցաւ Անփորձ պատանիները, որ անշուշտ վառուած էին հայրենիքի սիրով, բայց իրենց արածի գիտակցութիւնը չունենալով, գնում էին ուրախ ու զուարթ, յանկարծ մի նեղ փողոցում իրենք իրենց զինուորներով պաշարուած տեսնելով հինգհարիւրից աւելի վեց հարուածեալ ատրճառակներ՝ իրենց փամփուշտներով թափեցին գետին ու ցանուցիր փախչել սկսան, իրենք իրենց մատնելով պատրաստ կանգնած խուժանի և ոստիկանութեան մահակներին:

Սկզբունքով հակառակ լինելով արդէն ուշացրած ցոյցին, աւելի ևս հակառակ էի նրա զինուած կատարելուն. նախ նրա համար, որ կառկածում էի թէ նրանք քաջութիւն ունենան ըստ հարկին գործադրելու և երկրորդ նրա համար, որ պէտքից զրուած էր շատ համեստ ոճով և բովանդակում էր աւելի համեստ պահանջներ: Մեր կարծիքով, եթէ այդ ցոյցը տեղի ունենար անգէն, խաղաղ կերպով, թէև դարձեալ հայկական արդար դասը ոչինչ չէր շահի, գոնէ յիշատիութիւնը այնքան ամօթալի պարտութիւն չէր կրի Սակայն եթէ մեր նման մահկանացուների կարծիքը ոչնչի տեղ դնելով ծանրագույն շէնչակեանները, մեր խելքին անմատչելի պատճառներով վճռել էին զինուած դուռն գալ,—այն ժամանակ անհրաժեշտ էր, որ նրանք իրենց ճանապարհը գէնքով հարթէին: Զինուած, թէ անգէն—կոտորածը անխուսափելի էր, բայց ուրիշ բան է մեռնել գէնքը ձեռքին, ուրիշ բան է գէնքը ձգելով փախչել ու մեռնել խուժանի մահակներով: Առաջին դէպքում կուսակցութիւնը կը մնար իւր կոչման բարձրութեան վրայ և այն սարսափը, որ նա տարածել էր Կ. Պոլսի վրայ մի շարք խիզախ գործողութիւններով ու տեղորոշումով, յառաջ բերելով այն համոզումը թէ Հնչակեան կուսակցութեան դրօշակի տակ գործում է ամբողջ հայ ազգը—կը մնար համոզում և հաւանական է որ աւելի լուրջ դիմադրութիւններից խուսափելու համար հեռաւոր թաղերում կոտորած չը լինէր: Երկրորդ դիպուածով կառավարութիւնը տեսաւ, որ ինքը խաբուած է, որ գործ ունի ինչ-որ անփորձ երեխաների հետ. ուստի նա ոչ միայն չը բաւականացաւ հեռաւոր թաղերում բազմաթիւ անմեղ հայեր կոտորելով, այլև ձեռք առաւ անփորձ կուսակցութիւնը հենց իւր խանձարուրի մէջ խեղդելու կտրուկ ու համարձակ միջոցներ, մի բան որ չէր արել մինչև այդ օրը:

Եւ այդ նրան յաջողուեց, շնորհիւ ևրդական մի քանի պետութիւնների համերաշխութեան Սուլթանի հետ, այն պե-

տուժիւններէ, որոնց մարդասիրութեան վրայ յոյս էին դրել մեր խելօքները:

Ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, Հնչակեան կուսակցութեան քաղաքական ծրագրի մասին մենք ոչինչ չը խօսեցինք, այն պարզ պատճառով, որ ամենակենսունակ, լուրջ ու նպատակաշարմար ծրագիրն անգամ բացի օգուտ չը տալուց, Պնաս կը բերի, Իթէ նրա գործադրողները իրենց գործողութիւնները համաձայնեցնել չը գիտեն անմիջական առնչութիւն ունեցող իրերի դրութեան հետ: Իսկ այդպիսիք կոչուած չեն և չեն հղել ազգային քաղաքականութեան ներկայացուցիչը լինելու:

Զը խօսելով հայկական սոսկալի ջարդի մասին, որ տեղի ունեցաւ սեպտեմբերի ցոյցի հետեանօք ռէֆորմների ծրագիրը ընդունելուց անմիջապէս (ետոյ*), երբ Հնչակեանները բարոյական և ֆիզիքական պարտութիւն կրեցին, գլուխ բարձրացրից Դաշնակցութիւնը, թէ և նա մի բանի տարի էր, ինչ կադիկադ գործում էր: Այսօր հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների մէջ ամենաուժեղն է, թէ և՛ ըստ մեր կարծիքի, այդ ուժեղութիւնը աւելի այժմ տիրող հանգամանքներին պէտք է վերագրել, քան ուրիշ որեւէ բանի:

Դաշնակցութեան հիմնական ծրագրին լաւ ծանօթ չեմ. գիտեմ որ նա գործուած է ազգայնութեան վրայ, Բայց վերջերքում, պ. Ննգիբարեանի ասելով, նա իւր հիմնական ծրագրին պատուաստել է սօցիալիզմ**): անշուշտ ժամանակի պահանջներին և ընդհանուր տրամադրութեան յարմարութեամբ համար:

Թէ և այժմ մեղանում, նոյնիսկ արտասահմանում աշխատում են մի անքակտելի կապ ստեղծել նացիօնալիզմի և սօցիալիզմի միջև, սակայն դժուար թէ կարելի լինի դայլին ու գառան մի մտուրքում կապել: Մասնաւորապէս հայերիս մէջ

*) Հոկտեմբեր 17-ի մանիֆեստին հետևող սոսկալի ջարդերը Ռուսաստանում, ինձ ակամայ լիշեցնում էին ռէֆորմների ծրագրին յաջորդող ջարդերը Թիւրքիայում 1896 թ.:

**) Ռ. Ս. Դ. բանուորական կուսակցութիւնը Կովկասի հանք-արդիւնաբերական կենդրոններում ուժեղանալով, հայ բանուորները, որը կազմում էր Դաշնակցութեան ամենապաշտօնական ոյժը, թերուհեց առաջին կողմը, որովհետև նա խոստանում էր պրօլետարիատ դասի անմիջական շահերը պաշտպանել: Եւ եթէ Դաշնակցութիւնը սօցիալիզմը չընդունէր, կարող էր քայքայուել: Արդէն Հայ Ս. Դ. բանուորական կուսակցութեան հիմնադիրներից մեծ մասը նախկին Դաշնակցականներ են:

որոշ ախտիւթաների վրայ շատ քիչ ուշադրութիւն դարձնող կայ: Արդէն մեր յիշափոխական, նոյնիսկ լեզալ մարմինների հիւանդատ և կրիտիքալի չը դիմացող կողմն այն է, որ նրանց քաղաքական, կրթական և այլ ծրագրերը հակասութիւններին ու անյարմարութիւններին մի շատ խայտաճաճուկ կոյտ են ներկայացնում: Տեղը եկաւ սօցիալիստ են, տեղը եկաւ նացիօնալիստ կամ մի ուրիշ բան, իրաւ ոչ այս եւ ոչ այն, այլ...

Էհ, թող մնացածն էլ ընթերցողը գուշակի:

Ուրեմն ամենից առաջ քննադատելի է ոչ թէ Դաշնակցութիւնը իւր գործողութիւններով, այլ նրա նացիօնալ-Սօցիալիստական քաղաքականութիւնը, որ յաւակնում է աղգային քաղաքականութեան տեղ բռնել: Բայց մինչև որ Դաշնակցութեան նոր ծրագիրը հասարակութեան սեփականութիւն կը դառնայ, առանց որին հնարաւորութիւն չը կայ նրա առաւելութիւնների կամ պակասութիւնների մասին խօսելու, դարձեալ կանգ առնենք այդ կուսակցութեան կատարած գործերի պատմութեան, նրա տաքտիկայի և քաղաքական հոտառութեան վրայ: Այս բանին մենք նոյնքան մեծ նշանակութիւն ենք տալիս այն խորին համոզմամբ թէ, ինչպէս վերն էլ ասացի, ամենաօգտակար և շատ խիղացի ծրագիրն անգամ կարող է վտանգաւոր հետեանքներ յառաջ բերել, եթէ նա անշնորհք ձեռքբերում է գտնուում: Այդ պատճառով էլ ես արձանագրիցի Հնչակեանների կատարած գործերից նշանաւորները: Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ է արել Դաշնակցութիւնը:

Ամենամեծ գործը, որ կատարել է Դաշնակցութիւնը և որով պարծենում է նա շարունակ—դա բանկ-Օտոմանի գրաւումն էր, ուր Օտոմանեան կառավարութիւնը նոյնքան դրամ ունի, որքան ես և դուք, յարգելի ընթերցողներ: Բայց ի՞նչ հոգ թէ այդ դրամատունը անուանական կերպով միայն Օտոմանեան է. բաւական է, որ գտնոււմ է Սուլթանի մայրաքաղաքում և շէնքը մարմարեայ է ու մեծարժէք: Ուրեմն պէտք էր նրան գրաւել և 1896 թ. օգոստոսին Դաշնակցութեան հերոսները գրաւեցին:

Պէտք է ասել, որ հայ հասարակութիւնից բացի ամենքն էլ իմացած են եղել Դաշնակցութեան նպատակը և սրա անհերքելի ապացոյցը այն է, որ հայ մշակները իրենց առօրեայ աշխատանքի վրայ էին այն ժամանակ, երբ 40—45 հազար մանկական մշակներից ոչ մէկը դուրս չէր եկել գործի, այլ կազմ ու պատրաստ կանգնել էր քաղաքի այն մասերում ուր հայեր էին բնակուում: Մի ուրիշ ապացոյցն էլ այն է, որ մեր պատ-

մական հերոսները հազիւ թէ բանկ-Օտոմանը մտած ու գրաւած ինէին, երբ սկսուեց ջարդը, կոտորածն ու թալանը, օրը ցերեկով, բոլոր օտարազգի բնակիչների աչքի առաջն: Կարծես հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւնը և մահմեդական խուժանը վաղօրօք խօսքը մէկ էին արել, որպէսզի մէկը բանկը գրաւած ընդէին, միւսը սկսի հայերին ջարդել:

Հաւատացէք որ իմ մտքով երբէք չէր կարող անցնել թէ մեր խելօք հայերի խիօքագոյն ներկայացուցիչները, երբևիցէ, թէկուզ տենդ ու ջերմով բռնուած դէպքում, կարող էին յղանալ ու գործադրել այդքան անմիտ, այդքան աննպատակ մի գործ: Այսօր ի հարկէ այդ բանում մանանեխի հատիկի չափ էլ տարակոյս չունիմ, քանի որ հենց իրենք են պնդում և այն՝ այնպիսի պարծանքով, որպէս թէ դա լինէր մի չը տեսնուած հերոսութիւն:

Այնուամենայնիւ մենք՝ մահկանացուներս թոյլ ենք տալիս հարցնելու. ի՞նչ էր Դաշնակցութեան նպատակը, բանկ-Օտոմանը այնքան հերոսաբար գրաւելով ինչ նպատակի էր ուզում հասած լինել: Գանի որ բանկը գրաւողները, մանաւանդ բանկը գրաւելու ծրագիրը յաջողները քաջ գիտէին, որ նա օտար կապիտալով կազմուած մի հաստատութիւն է (այդ չը գիտնալը ամենամեծ ամօթը կը լինէր), գուցէ համոզուած են եղել թէ գրանով Եւրոպական կամ աւելի ճիշտը՝ միջազգային միջամտութիւն յառաջ կը գալ: Այո, ամենքը, որպէս և երոպական պետութիւնների կաբինետի խոշոր անձնաւորութիւնները, ամեն բան լինելուց առաջ նիւթապաշտ են և նիւթական շահի հարցը կազմում է նրանց էն հիւանդոտ, էն դիւրագրգիռ կողմը. սակայն ի՞նչ էր ներկայացնում այդ դրամատունը, որի գրաւումը կարողանար միջազգային խնդիր յարուցանել և ազդել եւրոպական պետութեանց քաղաքականութեան վրայ: Պօլսի դեսպաններից մէկը՝ Ֆօն-Կալիչէն մի օր բացարձակապէս ասել էր, «թող հայերը երոպական պետութեանց վրայ յոյս չը դնեն, որովհետև իրերի դրութիւնը այնպէս է, որ ոչ միայն հայերին, այլ և եթէ դեսպաններին մորթել տայ. Սուլթանը, ոչ մի պետութիւն տեղից չի շարժուի. Թիւրքիան այն խնձորն է, որ եթէ գլորուի յառաջ կը գալ մի նոր Տրօյական պատերազմ»: Այն ինչ բանկ-Օտոմանը մի դրամատուն էր—աւելի ոչինչ: Իսկ այդ ոչինչը գրաւելը այն մեծ ըարժիքն ունեցաւ, որ ամբողջ մի քանի օր ու գիշեր ոչխարի նման մորթեցին հայերին:

Այդ սոսկալի ջարդից յետոյ, անսալով իրենց խղճի խայ-

Թոցին եթէ դրամատունը ամբողջովին, իհարկէ իրենք էլ մէջը, օդը ցնդեցնէին—այդ կը լինէր ընական բան և մինք այսօր նրանց անունը կը յիշէինք որպէս իրենց յանցանքը քաւելու քաջութիւնը ունեցողներէ: Բայց արի տես որ Դաշնակցութեան քաջերը այդ քաջութիւնն էլ չունեցան. ընդհակառակը Ռուսական դեսպանատան առաջին թարգմանի՝ Մաքսիմովի հզօր պաշտպանութեան տակ, նրա թեք մտած, անվտանգ դուրս ելան դրաւած ամբողջ և ուսմունքը խնձորի նման ձեռքներին լաղացնելով անցան հայ արիւնով ներկուած և յօշոտուած հայ դիակներով ծածկուած փողոցներով ու շողենաւ նստելով ճանապարհ ընկան դէպի Եւրոպա:

Էհ, այսպէս վարուելու համար, սիրտ կոչուած մաի դգաւուն կտորի տեղ ապստամբ պէտք է դրուած լինի: Այլապէս անկարելի է այդքան անմեղ մարդկանց արիւնի պատճառ դառնալ:

Այդ եղեռական դէպքից յետոյ Դաշնակցութեան վարկը բոլորովին ընկաւ Պօլսի հայերի աչքում, որը արձագանք տուեց նաև գաւառներում: Եւ նա զինադադար հրատարակեց: Բայց վերադառնալով Կովկաս, ես բոլորովին տարբեր տրամադրութեան հանգիստեցի: Բանը նրանումն էր, որ Կովկասի հայերը հնարաւորութիւն չունենալով իրերի դրութիւնը իրենց իսկական արժէքով գնահատելու, Դաշնակցութեան տուող բացատրութիւններն ու աւարկութիւնները, օգոստոսեան անյաշողութիւնների մասին, հալած իւղի տեղ էին ընդունել: Ոչ մի դժուարութիւն չէր կար անյաշողութեան ամբողջ մեղքը այս կամ այն պետութեան վրին փաթաթելով, իրենք արեան գետից մաքուր դուրս գալու: «Այսինչ պետութիւնները խօսք էին տուել, բայց դաւաճանեցին մեզ» Ֆրաղը արդէն սովորական էր դարձել: Զէ որ Բ. Դրան դէմ եղած ցոյցի ժամանակ էլ Հնչակեաններն էին հաւատացնում միամիտ հասարակութեան թէ անգլիական հզօր նաւատորմը կազմ ու պատրաստ կանգնած է իրենց թիկունքին և քանի՞ քանի միամիտ հաւատացեալներ Մարմարականի եզերքը կտրած անթաքթ նայում էին դէպի ծով: Կեռու հորիզոնը, յուսալով թէ անհ, ուր որ է, այդ հորիզոնի վրայ կերեկն փրկարար նաւատորմի դրոշակակիր կայմերը: Ո՞վ հնարաւորութիւն ունէր նման հաւաստիացումներէ ճշտութիւնը ստուգելու, կամ Կովկասի հայերից, մանաւանդ յեղափոխութեան հզօր սիւնը կազմող հասարակ դասակարգից քանի՞ հոգի կը գտնէիք, որ շատ ու քիչ ծանօթ լինելով արտաքին քաղաքականութեան և պետութեանց դիւանագիտական

յարարեցութիւնների հետ, կարող լինէին այդ միտումաւոր ստերը բռնելու:

Եւ իրերի դրութեան հետ ծանօթ չը լինելուն պէտք է վերադրել այն, որ յեղափոխութիւնը, շնորհիւ անշնորք, անհեռառես գործիչների թիւրքիայում վարկաբեկ լինելուց լետոյ. նա ընդհակառակը կովկասում ուժեղանում էր:

Դաշնակցութիւնը զանազանում էր Հնչակեաններից այն առաւելութեամբ, որ նիւթապէս հարուստ էր, մի բան որ միջոց տուեց նրան նորանոր արշաւանքներով իւր ընկած վարկը թիւրքիոյ հայերի աչքում վերականգնելու: Այդ արշաւանքների քաղաքական նշանակութեան և նրանց լաւաջ բերած միշտ դրբերգական հետեանքների վրայ մի առ մի կանգ առնելը աւելորդ է նախ նրա համար, որ նա մեզ աւելի հետուն կը տանէր և երկրորդ նրա համար, որ նրանք չափազանց դժգոյն են Սասնոյ վերջին դէպքերի հանդէպ:

Ոսպս աշխարհահռչակ Անդրանիկի արած արշաւանքի մասին է, այն Անդրանիկի, որի լուսանկարը ձեռքից ձեռք են անցնում, իսկ աշուղները կրգեր ու լեզէնդաներ են յօրինում:

Ո՞վ էր Անդրանիկը: Ես մի բոլոր տրամադիր եմ հաւատալու որ նա մի մարմնացեալ հայրենասիրութիւն էր, մի անզուգական քաջութիւն էր, մի ազնիւ հոգի, որի զգայուն սիրտը միայն ընդունակ էր անդրադարձնելու իւր մէջ ամբողջ ազգի վիշտն ու տառապանքը, վերջապէս մի հայ Աքելէս էր, այդ բոլորը շատ լաւ: Այնուամենայնիւ յիշեալ անմահ առանձնաշատկութիւններն ունենալուց յետոյ, նա՝ որպէս հերոս Սասնոյ վերջին դէպքերի, կանգնած է մեր աչքի առաջ, որպէս մեր աչքի առջև է երկրորդ անգամ բարբարոսների հուր ու սրին մատնուած այդ երկիրը իւր մերկ ու քաղցած բնակիչներով, բոյնը քանդուած թռչունի նման անտուն անտէր թափառող հայերով...

Մենք գիտենք որ ամբողջ հայ ազգը, որպէս և հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները միշտ իրենց յոյսը դրած են հղկւ երոպական միջամտութեան վրայ: Այդ շատ բնական է. ջրում լեղդողուողը յարդի կտորից էլ է բռնում: Ուրեմն յեղափոխական կազմակերպութիւնները, որ յօժարակամ ստանձնել են մի ամբողջ ազգի ճակատագրի տնօրինութեան գործը, իրենց յոյսը երոպական միջամտութեան վրայ դնելով, նրանք պէտք է որ այդ պետութեանց փոխադարձ յարաբերութիւնները աչքի առաջ առած լինէին: Ապացուցանելու սրանց դիւանադիտական հանճարը, միջանկեալ մի դէպք պիտի պատմեմ:

Սամսոյ վերջին դէպքը դեռ տեղի չէր ունեցել, սակայն նկատելի էր, որ Դաշնակցութիւնը ինչ-որ նախապատրաստութիւններ է տեսնում Անդրանիկի ծրագիրը գործադրելու: Այդ տեսնելով, ես մասնաւոր խօսակցութիւն ունեցայ այդ կուսակցութեան ազգեցիկ անդամներից մէկի հետ, այն էլ վկայի ներկայութեամբ: Երկար տարիներ ապրած լինելով Թիւրքահայ գաղթականների, մասնաւոր պանդուխտների մէջ և հետաքրքրուած լինելով նրանց կեանքով, ստացած տեղեկութիւններէ վրայ հիմնուելով խօսակցիս ասացի, որ Թրքաց Հայաստանում ապստամբական շարժում անել անկարելի է, որովհետեւ Օսմանեան կառավարութիւնը հային անվտանգ դարձնելու համար շրջապատել է արիւնարբու տարրերով, որոնք շատ լաւ զինուած լինելով, հշտութեամբ կարող են անգէն հայիրին տեղնուտեղը ջնջել: Դալով երոպական միջամտութեան, ես յիշեցրի նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների բացարձակ անապաստ լինելը հայկական հարցին, շեշտելով այն բանի վրայ, որ ներկայ պայմաններում ամենափոքրիկ առիթն անգամ բաւական է, որ 94—95 թուականների ջարդերը վերսկսուին: Յետոյ խօսակցիս ուշադրութիւնը դարձրի այն բանի վրայ, որ հայկական վտանգի կենդրոնը Պօլսից փոխադրուել է Պետերբուրգ և այն կարծիքը յայտնեցի, որ՝ նայելով քաղաքական հանգամանքների դասաւորութեան հայը խոշոր գործարած կը լինի, էթէ փոքրիկ չարիքին համբերելով, մեծագոյն չարիքից խուսափի: Պօսակցիս յիշեցրի անցեալ տարու սկզբներում հայի կատարած դերը ընդդէմ Թիւրքիայի և ջանացի համոզեցնել որ հայը խոհեմութիւն արած կը լինի, եթէ հնար գտնի Օսմանեան կառավարութեան մօտենալու գէթ առ երես, եթէ անկեղծ և վերջնական հաշտութիւն կայացնել կարելի չը լինի...

Պօսակցիս համբերութեամբ և ըստ երևոյթին հետաքրքրութեամբ լսելուց յետոյ, իմ կարծիքների դէմ այդ կամ ոչ չասաց, այլ լակոնական ոճով ուշադրութիւնս դարձրեց Ռուս-Աւստրիական ծրագրի վրայ Մակեդոնիայի առթիւ և այդ առթիւ կայացած երոպական համաձայնութեան վրայ, խորին հաւատքով ասաց, որ եթէ Հայաստանում յեղափոխական շարժում լինի ու կոտորածներ տեղի ունենան, նախ որ կոտորածը մեծ չի լինի և երկրորդ, որ աւելի գլխաւորն է ու ցանկալին, երոպական պետութիւնները անպայման յառաջ կը քաշեն նաև Հայկական հարցը, որը կը լուծուի Մակեդոնականի հետ միասին:

Խեղճ զիպլումատներ. դեռ չը գիտեն, որ Թիւրքիան ինքը իրեն կրողական հողի վրայ ժամանակաւոր հիւր է համարուած և այդ պատճառով այնքան մեծ արժէք չի տալիս ոչ միայն Մակեդոնիային, այլև չքնաղ Պօլսին, որքան մեծ արժէք է տալիս իւր ասիական ստացուածքի ամեն մի թիղ հողին: Թիւրքիան խորին կերպով համոզուած է, որ շուտ ուշ դուրս պիտի քշուի Եւրոպայից, որ Արաբիայի ամենամեծ մասը նոյնպէս ձեռքից պիտի ընկնի: Նա պէտք է մնայ Փոքր-Ասիայում, որի համար էլ ամեն ճիշդ գործ է դնում Իրանի բնակիչներին համակրանքը ձեռք բերելով, Շահերի գահը իրենի հետ միացնելու, աչք դնելով միևնոյն ժամանակ Թիւրքեստանի լայնածաւալ հողերի վրայ...

Հակառակ քաղաքական հանգամանքների բացարձակ աննպաստ լինելուն, այնուամենայնիւ Անդրանիկը սկսեց ու վերջացրեց իւր միասիան և հայ Կուրդատիկներ այժմ հանգընտանում է Եւրոպայի ազատ երկրներից մէկում: Բայց յիշում է արդեօք Սասունի կրած տառապանքները, նրա քարուքանդ գիւղերը—մենք այդ չը գիտենք: Թերևս նա մեն-մենակ աւելի շատ է տառապում և աւելի սաստիկ տանջւում հողով ու սրտով քան Սասնոյ սովալլուկ, մերկ, անտուն ու անտէր ժողովուրդը. միայն թէ այդ տառապանքով չի հերքւում այն, որ իւր և իւր կուսակցութեան արածը քաղաքական մի խոշոր յիմարութիւն էր:

Նա մի բաղդախնդիր ազգասէր էի ճանաչում Չաքրեան աղգանունով, նա մի բան էր միայն քարոզում—Կիլիկիա և Դրանից դուրս փրկութիւն չէր ընդունում: Ասում են որ կոմս Լօուիս-Մելիքեանն էլ միևնոյն կարծիքին է եղել: Թող որ մէկը լինի բաղդախնդիր, իսկ միւսը աւելի ոռու գեներալ և Ռուսաստանի շահերը որոնող, քան հայ և հայրենասէր. այնուամենայնիւ պէտք է խոստովանել որ նրանք աւելի լաւ են ըմբռնած եղել Հայաստանին շրջապատող պայմանները, քան Փոքրթուրքախանները, նազարէկեանները ու Միքայէլեանները, իրենց ամբողջ հետևորդներով:

1896 թ. սկզբներում, Պօլսում յանկարծ լուր տարածուեց թէ հայերը Վանայ ամրոցները զրաւել են, իսկ Ռուսական զօրքը ձօտենում է էրզրումին: Այդ այն օրերումն էր, երբ քաջ Ջէյթունցիք զրաւել էին զօրանոցը և գերի վերցրել զինւորներին, իսկ կրողական պետութեանց ղեկավանները լսած լինելով, որ Սուլթանը մտադիր է Ջէյթունը ուժակոծելու, խորհրդակցում էին արգելել այդ բանը, թէև Նիլիզովը դեռ-

լու մայ

պաններին խաբելով, իւր առաջին թարգմանի, հայտեաց Մաքսիմովի միջոցով յորդորում էր Սուլթանին փութացնել ռմբակոծութիւնը այնպէս, որ մինչև որ դեսպանները միջա-
մտէին, Զէյթունը արդէն քարուքանդ եղած լինի: Շատ պարզ էր որ ոչ հայերն էին վանայ ամրոցները գրաւել, ոչ էլ Ռուս զօրքը էրզրումին մօտեցել: Այդ սենսասիօն լուրերը տարածել էր ինքը Սուլթանի կառավարութիւնը, իհարկէ քաղաքական որոշ նպատակով և թերևս նոյն Նելիդով էֆէնդիի խորհրդով:

Բայց թէ ում խորհրդով և քաղաքական ինչ նպատակով էր Դաշնակցութիւնը սենսասիօն լուրեր տարածում Կովկասի հայերի մէջ, համար-համարի ետևից բաց թողած թոռացիկների միջոցով: Ընչու էր այնքան փքուն լուրերով կերակրում մեզ Անդրանիկեան արշաւանքների մասին—այդ դժուար է գուշակել: Միայն մի բան էր կատարւում մեր աչքի առաջ, այն է որ ժողովրդի մէջ մի տեսակ վարակիչ ոգևորութիւն էր տիրում:

Վարակիչ բառը ընդգծեցի նրա համար, որ շատ չանցած՝ Դաշնակցութիւնից վարակուած Հնչակեաններն էլ սկսեցին թոռացիկ խմբեր կազմակերպել յատկապէս Անդրանիկին օգնութիւն հասցնելու մտքով: Իմ հարցին թէ ինչ մտքով են ուղարկում և ինչու, քանի որ՝ համաձայն կուսակցութեան պատգամաւորական ժողովի վճռին Հնչակեանները ոչ միայն ան-
նպատակ էին գտել Հայաստանում շարժում յառաջ բերելը, այլև այնքան վտանգաւոր, որ վճռել էին փորձ անել ուղող-
ներին էլ յետ կանգնեցնել այդ մտքից... և իմ այն դիտողու-
թեան, որ այդ անձնուրաց երիտասարդներից կազմած խմբերը հենց սահմանի վրայ են ջարդւում են Օսմանեան և Ռուսական սահմանապահ զօրքերի համերաշխ զննակներով—Հնչակեան կուսակցութեան յայտնի գործիչներից մի քանիսը պատասխա-
նեցին թէ երիտասարդութիւնը այդպէս է պահանջում. նրան-
ցից շատերը Դաշնակցութեան կողմը կանցնեն և կուսակցու-
թիւնը կը քայքայուի, եթէ նրանց պահանջը չը յարգեն...:

Թող որ հայկական արեան հեղեղով ծածկուի Հայաստանը, թող որ անձնուրաց երիտասարդները ջարդուեն, կոտորուեն, միայն թէ կուսակցութիւնը չը քանդուի—այսպէս են դատում մարդիկ:

Վերադառնանք մեր հարցին:

Յեղափոխական կուսակցութիւնների կատարած նշանաւոր գործողութիւններից օրինակ բերելով, ուզեցինք ցոյց տալ նրանց քաղաքական նրբամտութիւնը և նրանց գործողութիւն-

ների տաքտը, որոնցից կախուած է գործի յաջողութիւնն և անյաջողութիւնը:

Եթէ սրբ. Օրմանեանը քննադատէր այն, ինչ որ իսկապէս կրիտիքայի չի դիմանում և Պատրիարքարանի արխիւում փտող փաստաթղթերով զինուած հանդէս դար,—դրանով մի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէր ոչ միայն հայ ժողովրդին ու հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններին, այլև հայկական չարատանջ դատին: Բայց դրա տեղ պահանջել, որ յեղափոխութիւնը դադարի այնտեղ ուր կեանքի անտանելի պայմանները հենց իրենք են սրում յեղափոխութեան ժանիքները, առանց Պատրիարքի, Կաթողիկոսի և Սուլթանի կամքը հարցնելու, դա աւելի քան քննադատելի է:

Սրբազան Պատրիարքը շատ լաւ գիտէ, որ Կովկասն այժմ գտնուում է աւելի քան վտանգաւոր դրութեան մէջ, լարելով ոչ միայն կազմակերպութիւնների, այլև ամբողջ ժողովրդի ուշադրութիւնն ու էնէրգիան, այնուամենայնիւ տեղական մանր դէպքերին յեղափոխական նշանակութիւն տալով վախնուում է սարսափելի դէպքերի կրկնութիւնից: Բայց Մաղաքիա Սրբազանը պէտք է գիտնայ, որ այժմ Թրքաց Հայաստանում յեղափոխութիւն չը կայ և չի էլ կարող լինել: Իսկ եթէ բարբարոսական ուժգին հովերը հրահրելով մոխրի տակ թաղուած կայծերը, երբեմն բռնկեցնում են նրանց, այդ բռնկումները մարել չի կարող ոչ Սրբ. Օրմանեանը իւր քաղաքականութեամբ, ոչ յեղափոխական կուսակցութիւնները, թէկուզ սրտով էլ ցանկանալիս լինեն և ոչ մի այլ մարդկային ոյժ: Մենք տեսանք որ Արմենեան կուսակցութիւնը յոգնելուն պէս, լոյս ընկան Հնչակեանները, իսկ սրանք էլ թուլանալուն պէս, գլուխ բարձրացրեց Դաշնակցութիւնը: Պատճառը շատ պարզ է. քանի որ հայի գոյութեան պայմանները Թիւրքիայում չեն փոխուի, թէկուզ Դաշնակցութիւնն էլ Ս. Պատրիարքի առաջարկութեան անսալով զինաթուփ լինի, հաւատացած ենք որ անմիջապէս ծնունդ կառնի մի ուրիշ կուսակցութիւն և այսպէս շարունակ, մինչև որ՝ ինչպէս ասած է՝ կամ կուժը կը կտորի կամ կուլան:

Եթէ Պոլսի ամեն. Պատրիարքը Վեհ. Կաթողիկոսին զիմելու տեղ ուղղակի դիմէր իրեն՝ Սուլթանին և անկեղծօրէն բացատրէր թէ իրերի այժմեան դրութիւնը և թէ ամբողջ ազգի տրամադրութիւնը—նրա քաղաքականութիւնը տրամաբանութիւնից զուրկ չէր լինի, ընդհակառակը ամբողջ հայութիւնը կը ձայնակցէր իրեն: Հային տանջող, հալածողը ոչ քիւրդն է, ոչ Թուրքը, ոչ պարսիկը—այլ միահեծան բռնակալութիւնն է: Սուլթանը

միակ անձնաւորութիւնն է, որ կարող է վերջ դնել Թիւրքիոյ հայերի յեղափոխութեան, սակայն ոչ բռնի ոյժով, այլ լայն մարդասիրութեամբ: Պարսկաստանի մի բուն հայերը, պաշտում էին Նասրէդին Շահին, այսօր էլ պաշտում են Միւղաֆէրէդէին Շահին, որովհետեւ Իրանի այդ երկու նշանաւոր միապետները իրենց հպատակ հայերի վրայ նայել են անկեղծ հաւատքով ու վստահութեամբ և անդուգական անաչառութեամբ: Պետերբուրգի ու Պոլսի ինտրիգանտները շատ անգամ են փորձել խախտել Շահերի հայրական վստահութիւնը, վարկարեկ անել հայերին—այդ նրանց չի յաջողուել: Ահա այդ պատճառով էլ—չը նայելով որ կայ նաև Պարսկա-Հայաստան,— հայկական յեղափոխութիւն Պարսկաստանում չի եղել, չը կայ և չի լինի, քանի որ Արեւակնափայլ Շահի կառավարութիւնը կը շարունակի հային պարսկից և պարսկին հայից չը դատել...

Բայց այդպէս չէ ոչ Թիւրքիոյ Հայաստանում, ոչ Ռուսահայաստանում. այստեղ կիսանքը դարձել է դժոխք. և այդ դժոխքի ստեղծողը բռնակալութիւնն է, որի սանձարձակ կամայականութիւնը չի ճանաչում ոչ մի սահման: Բռնակալութիւնը մեզ ուզում է ջնջել—այն ինչ մենք ապրել ենք ուզում, ապրել որպէս ազգ, որպէս ուրոյն ընտանիք մարդկային ազգի մեծ ընտանիքի մէջ: Մենք պատրաստ ենք ընդունելու այն վարդապետութիւնը թէ կրօն, ազգ, հայրենիք նախապաշարութեան են. միայն այդ վարդապետութեան աշակերտ կարող ենք գրուել այն ժամանակ, երբ մեզ տիրապետողները նախ իրենք օրինակ ցոյց տան: Բայց քանի որ մեզնից շատ աւելի հզօր ազգերը յանձին իրենց կառավարութիւնների կը շարունակեն մեր հայրենիքը յափշտակել յօգուտ իրենց, կը ձգտեն մեր լեզուն կտրելով, իրենցը մեր բերանի մէջ դնել, կաշխատեն մեր ազգով իրենց ազգի որովայնը լցնելու և այլն—այս դէպքում մեզ մնում է մի բան, այն է հետեւել թէկուզ նեղ ազգային քաղաքականութեան, որի նշանաբանը լինի— արտաքին հայութեան չիք փրկութիւն:

Ուրիմն ներկայ պայմաններում մեզ աւելի ձեռնտու է շարունակել ինքնապաշտպանութեան քաղաքականութիւնը այն միջոցներով ու ղէնքերով, որն աւելի ձեռնտու է և որի վրայ աւելի շատ կարելի է յոյս դնել:

Այդ անհրաժեշտ և միութիւն:

Մշակել մի այլ քաղաքականութիւն, կը նշանակի ստեղծել մի նոր կուսակցութիւն, իսկ ստեղծել նոր կուսակցութիւն, կը նշանակի ազգի մէջ մի աւելորդ բաժանում ևս աւելացնել:

Ներկայ պայմաններով այդ ամենեին ցանկալի չէ: *Divide et iponra*—դա բռնապետութեան հաւատածն է: Արդէն թշնամութեան սերմը ցանկելով մեր, քիւրդերի, պարսիկների, վրաց և ուրիշների մէջ բռնապետութիւնը ուրիշ միտք չունէր, եթէ ոչ բաժան բաժան անելով, ամենքին էլ հեշտութեամբ տիրել:

Ուրեմն մենք չը պիտի ձգտենք նոր կուսակցութիւն ստեղծելու, յանուն ինչ գաղափարի էլ կուղէ լինի, այլ պէտք է աշխատենք ինքնապաշտպանութեան դրօշակի տակ միացնել բոլոր կուսակցութիւններին, բոլոր դասակարգներին: Յեղափոխական կազմակերպութիւնները միութեան անհրաժեշտ պահանջը վաղուց են զգացել, բայց այդ նրանց չի յաջողուել նրա համար, որովհետեւ ոչ մի կողմը չի ուզեցել խոստովանելու, որ իւր թանն էլ թրութիւն է. իսկ ժողովուրդը հնարաւորութիւն չի ունեցել ոչ նրանց թանի համը տեսնելու, ոչ կարծիք յայտնելու:

Այժմ օգտուելով մամուլի ու խօսքի ժամանակաւոր ազատութիւնից, պէտք է հնարաւորութիւն տալ, որ ժողովուրդը բարձրացնի իւր հեղինակաւոր ձայնը, տայ իւր անաչառ վճիռը ու ձեռքն առնի միութեան գործը, որի անհրաժեշտութիւնը զգուժ է ամեն մի հայ:

Միութիւնը ոյժ է, իսկ ոյժն իրաւունք:

Ազգային քաղաքականութիւնից առաջ ստեղծենք ազգային միութիւն: Եւ թող այդ միութիւնը լինի մեր առաջին և հաւատարիմ դաշնակիցը:

MARS